

יצחק בשביס: מספר המעשיות לילדים *

1

"אלע קינדער האָבן ליב צו הערן מעשיות און איך האָב געהאַט געקראָגן אַ נאַמען פֿאַר אַ מעשה־דערציילער. איך האָב אויך געקאַנט צוגעבן מינע אייגענע פֿאַנטאַזיעס צו די מעשיות, וואָס מיר האָבן געלערנט אין חומש. חנוכה־צײַט האָט דער רבי מיט אונדז געלערנט די סדרה, וווּ ס׳האָט זיך דערציילט די מעשה פֿון יוסף און זײַנע ברידער. איך האָב געדענקט בעסער פֿון אַ סך אַנדערע קינדער דעם טײַטש פֿון די לשון־קודשדיקע ווערטער, איך האָב נאָכדערציילט די מעשה פֿון מכירת יוסף ווי איך וואָלט געווען דערביי. יוסףס חלומות זענען געוואָרן מינע חלומות. די ברידער האָבן מיר מקנא געווען און מיך פֿאַרקויפֿט פֿאַר אַ קנעכט צו די ישמעאלים און די ישמעאלים האָבן מיך פֿאַרקויפֿט צו די מצרים. און דאָרט האָט מיך פּוטיפֿר אַרײַנגעזעצט אין תּפֿיסה און כײַן שפּעטער געוואָרן אַ שני למלך בײַ פרעהן. יעקב, יוסף, די אַנדערע שׁבֿטים, לבן, רחל, לאה, בלהה, זלפה זענען מיר געווען אזוי נאָענט און באַקאַנט ווי מײַן מאַמע, מײַן טאַטע, אונדזער שכנטע באַשעלע, און איר מיידל שאַשע, וואָס מיט איר האָב איך געפֿירט אַ שטילע ליבע."

(כל הילדים אוהבים לשמוע מעשיות, ושמי נודע כמספר־מעשיות. הייתי יכול גם להוסיף מדימויונתי לסיפורים שלמדנו מתוך החומש. בימי חנוכה לימד אותנו הרבי סדרה, שבה סופר מעשה יוסף ואחיו. זכרתי יותר טוב מכל יתר הילדים את פירוש המלים בלשון־הקודש. סיפרתי מחדש את הסיפור על מכירת יוסף, ממש כאילו הייתי נוכח תוך כדי מעשה. חלומותיו של יוסף הפכו לחלומות שלי. האחים קנוא קינאו בי ואף מכרו אותי מכירת עבד לישמעאלים, ואילו הישמעאלים מכרוני למצרים, ושם הושיב אותי פוטיפֿר בבית־הסוהר, ואחר־כך עליתי והפכתי משנה־למלך לפרעה. יעקב, יוסף, השבטים האחרים, לבן, רחל, לאה, בלהה, זלפה – כל אלה היו קרובים וידועים לי כמו אימי, אבי, שכנתנו באשלה וילדתה שושה, שעימה ניהלתי אהבה בסתר).

דברים אלה כלולים ב'סיפורי' של בשביס 'אן ערב־חנוכה אין וואַרשע' (ערב־תנוכה אחד בווארשה; באַשעוויס 1975-1976). זהו סיפור אחד מתוך הקובץ

* המאמר נתפרסם לראשונה ביידיש בכתב־העת אַקספֿאַרדער ייִדיש, כרך 3, 233-278.

המייצג, המכיל שלושים ושושה סיפורים לילדים של הסופר בתרגום לאנגלית (בשביס 1984 א': מן הרצנויות מן הראוי להזכיר את Prawer 1987). הקובץ הזה אמנם ישמש יסוד למסקנות שיוצגו כאן להלן¹.

מדובר כאן בסיפור הגוף ראשון, שה'אני' בו הוא אכן בשביס בעצמו. זהו מעין פרק זכרונות משנות הילדות. מתוך המבוא מתחוור לחלוטין, שיש לנו בסיס לזיהוי של ה'אני' עם אישיות הסופר. המשפטים הראשונים של ה'סיפור' הזה פותחים בזו הלשון:

” - - - די יידישע צייטונג, וואָס מיין עלטערע שוועסטער הינדעלע און מיין עלטערער ברודער יהושוע האָבן געקויפֿט יעדן פֿרימאָרגן, האָט געשריבן, אַז אַזעלכע פֿרעסט זענען נישט געווען זינט לאַנגע צייטן. אָבער איך, אַ קינד נאָך נישט קיין זיבן יאָר אַלט, בין פֿון דעסט וועגן יעדן פֿרימאָרגן געגאַנגען אין חדר.”

[- - - העיתון ביידיש, שאחותי המבוגרת ממני הינדלה ואחי המבוגר ממני יהושוע נהגו לקנות בוקר בוקר, כתב שכפור הקפאון, הפוקד אותנו עתה, כמוהו לא היה במקומותינו מזה זמן רב. אבל אני, ילד בן שבע כמעט, על אף הכול השכמתי והלכתי בוקר בוקר ל'חדר'.]

איצ'לה זינגר, אחיו של י. י. זינגר, ואחיה של הינדלה, הידועה מאוחר יותר בשם הספרותי אסתר קרייטמן, מספר כאן אודות עצמו, בימי ה'חדר' שלו. והנה יוצא, שעוד טרם מלאו לו שבע שנים הוא גילה את כוחו כמספר מרתק ומקסים. הודות לכך הוא רכש לעצמו מעמד בקרב חבריו ב'חדר'. ובמקום אחר מסופר, שהילדה שושה, שעימה הוא 'ניהל אהבה בסתר', גם היא היתה מאזינה נלהבת, נאמנה ומסורה למעשיותיו ודמיונותיו של איצ'לה.

חלק מסיפוריו הוא שאב מן ה'חדר', אך לא הכול. באותו פרק הזכרונות הוא מוסיף ומספר, לאמור:

”די חלומות מיצע האָבן זיך אויסגעמישט מיט מיצע פֿאַנטאַזיעס און מיט די מעשיות, וואָס איך האָב געהערט מיין מאַמען דערציילן, אָדער וואָס איך האָב געלייענט אין מעשה־ביכלעך.”

[חלומותי נמהלו בהזיותי ובמעשיות ששמעתי מפי אימי, וגם באלה שקראתי בספרי־המעשיות].

ואין כלל חשיבות אם אמנם כל זה מתיחס בדיוק לגיל שבע או לפניו. יש לנו כאן פתח להשקיף אל אורח עיצובו של המספר לעתיד לבוא, הסופר יצחק בשביס-זינגר, אשר יותר מאוחר התפרסם גם כמספר לילדים.

אלא שאין זה הסיפור היחיד בקובץ האנגלי, שיש לו שייכות לעניין חשוב זה. גם בסיפור, שבו אי אפשר לזהות את גיבורו כאיצ'לה, ניתן למצוא השתקפויות מפורשות של דמות אותו המספר הצעיר לילדים. גיבור הסיפור 'מנשה און רחל' הוא ילד עיוור, יתום, שגר בהקדש של קהילת לובלין:

"מנשה איז געווען אַ מאַדים אין דערציילן מעשיות. נישט בלויז רחלע, אַלע קינדער האָבן זיך צוגעהערט צו זײַנע מעשיות. טייל פֿון זיי האָט אים דערציילט זײַן מאַמע ווען זי האָט נאָך געלעבט. אַנדערע האָט ער אַליין אויסגעטראַכט. ווען מנשה האָט דערציילט מעשיות פֿלעגן אַפֿילו דערוואַקסענע קומען אים הערן." (באַשעוויס 1981).

[מנשה היה רב־מג בסיפור מעשיות. לא רק רחלה, כל הילדים הקשיבו לסיפוריו. מהם שהוא שמע מפי אימו בימים שהיתה עדיין בחיים, אחרים הוא פשוט המציא מדמיונו. וכאשר מנשה היה מספר, היו אפילו המבוגרים באים להאזין לו]. (באַשעוויס 1981; בתרגום – באַשעוויס 1984 א': 122–129 – חסר המשפט האחרון של הדברים הנ"ל).

בקווי התאור, שבשביס העניק למנשה לא קשה לגלות בת־קול של ה'אני' העצמי שלו, המספר הצעיר של שורה שלמה של טקסטים אחרים בעלי אופי אוטוביוגרפי מפורש. אהבת הילדות הענוגה, המתוארת בסיפור הילרי הזה, מזכירה את האהבה בין איצ'לה לשושה.

בספר הנ"ל יש עוד פרק זכרונות מווארשה, בשעה שלאיצ'לה מלאו כבר אחת־עשרה שנים. ואף כאן עולים ומתגלים כשרונותיו כמספר. חבר טוב מאוד היה לו לאיצ'לה, בנו של סָפּל, בן גילו. שמו היה פייבל השחור. פייבל זה היה כל־כך להוט אחר הסיפורים של איצ'לה, עד כי התייחס אליו כחסיד המעריץ את הרבי שלו. לשניהם היתה תכנית להדפיס את הסיפורים. הראשון בשורת הסיפורים אמור היה להיות 'אין ווילדן וואַלד' (ביער עד). אולי הכוונה לסיפור המאוחר יותר 'אין ווילדן וואַלד אַליין – אַ מעשה' (לבד ביער עד – סיפור), שנחתם בכינוי יצחק וארשבסקי (באַשעוויס 1968 ב'). הסיפור יצא לאור באנגלית במהדורה מיוחדת (בשביס 1971), אך הוא לא נכלל במהדורת 1984 ב'.

החשבון היה פשוט בתכלית הפשטות:

"בווארשה חיים לפחות חמישים אלף ילדים וילדות, האוהבים לקרוא ספרי־סיפורים. לו כל ילד וילדה היו קונים את הספר שלו, הייתי מקבל 100,000 קופיקות, כלומר 1,000 רובלים. בכסף זה היינו יכולים לקנות בית־דפוס לעצמנו ולהוציא לאור עוד ספרים." (Growing Up, בשביס 1984 א': 218. לא מצאתי את המקור ביידיש של סיפור זה).

הסיפור החשוב ביותר בהקשר שלנו הוא הסיפור המופלא נֶפְתְּלִי דֶּער מעשה־דערציילער און זײַן פֿערד סוס' (נפתלי מספר הסיפורים וְרַמְכוּ 'סוס'). זהו סיפור אודות ילד ביאָנוב, בקרבת לובלין, בנו של עגלון:

"ער האָט קיין מאָל ניט געקאַנט אינשלאַפֿן אויב די מוטער האָט אים נישט דערציילט אַ מעשה. טייל מאָל האָט זי אים געמוזט דערציילן צוויי אָדער דריי געשיכטעס ביז ער האָט צוגעמאַכט די אויגן. ער האָט אַלע מאָל פֿאַרלאַנגט: 'מאַמעשי, נאָך, נאָך'... צום גליק האָט בריִענע געהאַט זיך אָנגעהערט פֿון איר מאַמען און פֿון איר באַבען אַ סך מעשיות." (באַשעוויס 1975; באַשעוויס 1984 א': 167)

[מעודו הוא לא הצליח להירדם בלי שאימו תספר לו סיפור. לפעמים היא נאלצה לספר לו שני סיפורים או שלושה – עד שעצם את עיניו. תמיד הוא היה חוזר ותובע: 'אימאלה, עוד, עוד!'... למזלו שמעה בריינה מפי אמא שלה ומפי סבתא שלה סיפורים רבים].

נפתלי היה ממש אחוז שגעון לסיפורים:

"ווי אלע קינדער אין שטעטל האָט נפתלי פֿרי אָנגעהויבן צו גיין אין חדר. ער האָט געלערנט פֿליסיקער פֿון אלע אַנדערע קינדער. פֿאַר וואָס אַזוי פֿליסיק? ווייל נפתלי האָט גיך געוואָלט זיך אויסלערנען לייענען. ער האָט געזען דערוואַקסענע יינגלעך לייענען מעשה־ביכלעך און ער האָט זיי גוואָלדיק מקנא געווען. ווי גליקלעך איז עמעץ, וואָס קען פֿון אַ ביכל אַרויסלייענען אַ מעשה." (באַשעוויס 1984 א': 170).

[כמוהו ככל ילדי העיירה הקדים נפתלי ללכת ל'חדר'. הוא היה חרוץ יותר מכל הילדים. על שום מה – חרוץ? מפני שנפתלי שאף להקדים ללמוד לקרוא. הוא ראה כיצד נערים מבוגרים קוראים ספרי־סיפורים וקינאתו בערה ממנו ובו. מה מאושר פלוני אם יש לאל ידו לקרוא סיפור מתוך הספר].

שגעון זה קבע גם את דרך־החיים של נפתלי. הוא הפך להיות מוכר־ספרים משוטט עם סוסו ומפיץ ספרי־מעשיות באשר דרכה רגלו, בכל הסביבה כולה. יתר על כן, הוא הפך בעצמו מחברם של סיפורים. כאשר הוא התבגר הופיע בחייו תומך במפעלו, ר' פאליק. הוא בנה לו בית ובו ספרייה ובית־דפוס, ונפתלי כתב שם והדפיס במו ידיו את הסיפורים שלו. הודות לר' פאליק הוא הצליח למלא בשקט את שליחותו. בסיומו של הסיפור נאמר:

"מיט יאָרן שפּעטער איז געשטאַרבן נפתלי, דער מעשה־דערציילער. ער איז שוין דעמאָלט געווען באַרימט מיט זיינע מעשה־ביכלעך איבער גאַנץ פּוילן און אויך אין אַנדערע לענדער."

[מקץ שנים נפטר נפתלי מספרי־הסיפורים. הוא כבר היה מפורסם הודות לספרי הסיפורים שלו על פני פולין כולה וגם בארצות אחרות].

תוך כדי קריאה בארבעה טקסטים אודות סיפורים בקובץ הנ"ל לילדים, צפה מחשבה, שהסיפור אודות נפתלי אינו אלא ריאליזאציה אמנותית־אידיאלית ועיצוב חלום־חייו של בשרביס עצמו. הוא ביקש, כנראה, לראות את עצמו בדמותו של נפתלי, בשליחות הנעלה ואולי אף מקודשת של מספר־סיפורים. לא פחות חשוב לענייננו היבט אחר של פרקי הזכרונות והטקסטים, שנדונו כאן לעיל: חוזרת ונשנית חלילה להיטותם של הילדים להאזין או לקרוא סיפורים. הילד כנמען של ספרות הוא היבט מודגש ועיקרי בכל מקום.

כל פרקי הזכרונות והסיפורים הנ"ל, שמדובר בהם בילדים-מאזינים או ילדים-קוראים, מקורם באמצע שנות השבעים ואילך. בתקופה שבשבים כתב אותם, הוא נהג גם באופן אחר לשבח ולקלס דווקא את הקורא הצעיר. בין עשר הסיבות, שהוא מונה כדי להסביר מפני מה הוא כותב למען הקורא הצעיר, מדגיש בשבים, שהילד נהנה מן הספרות באורח ישיר והוא מקבל בתום-לב את המסופר, בפשטות ובלי שום חיטוטים. ולא כפי שנוהגים המבוגרים, לא כל שכן הפרופסורים, רחמנא ליצלן. ילד אינו מחפש בספרות בשורות כלשהן, גם לא משמעויות וכוונות. את הנימוק הזה – מפני מה הוא כותב לילדים – השמיע בשבים גם בנאומו בשעת קבלת פרס נובל, ב-10 בדצמבר 1978. בסופו של קובץ הסיפורים הנ"ל באנגלית (1984) מופיעה במקום אחרית-דבר מסה בשם *Are Children the Ultimate Literary Critics?* (האם אמנם הילדים הם מבקרי הספרות הטובים ביותר?), החוזרת על אותה העמדה בדבר קוראים-ילדים. גם שם עוקץ בשבים את הפרופסורים, המעלים את פירושיהם לדברי ספרות.

אך מה לעשות כאשר מתחוויר, שהכרותי ברבים של בשבים אודות קוראים-ילדים וספרות-ילדים בכלל, מעוררות קושיות חמורות למדי. הייתי אפילו אומר – פליאה. אם זה כבר כך, מפני מה הוא עצמו החל לכתוב לילדים מאוחר כל-כך, בערך באמצע שנות הששים? שאלה זו, ואולי עוד כמה שאלות לא פחות חשובות, נשתדל לתרץ בדיוננו שיובא כאן להלן.

2

נפגשתי במקסיקו, בשנת 1983, עם המורה יוסף רוטנברג, מחנך ידוע מאד ואהוב בבתי-הספר של **צישאָ** בווארשה בין שתי מלחמות העולם. לימדתי שם בסמינר למורי ספרות יידיש וניסיתי, בין היתר, להציג לפניהם את יצירת בשבים. בהודמנות זו סיפר לי המורה רוטנברג על היכרותו עם בשבים הצעיר. הם היו נפגשים באגודת סופרי יידיש בווארשה, ברחוב טלומֶצְקָה 13. המורה הבחין במצבו הכלכלי הירוד של הסופר הצעיר ובעל הכשרון. ברצונו לעזור במצוקתו הוא הציע לו שכר-סופרים יפה תמורת סיפורים לילדים לעיתון **קליינע פֶּאַלקס צייטונג**. המורה רוטנברג היה עורך מדור הילדים בעיתון היומי **פֶּאַלקס צייטונג**, ביטאון של מפלגת ה'בונד' בווארשה. בשבים דחה הצעה זו באורח מוחלט באומרו: "יאך שראָאָב ניט פֶּאַ קאָ קינדאָ!" (ביידיש וארשאית: אינני כותב לילדים).

שנים רבות היה בשבים נאמן לדבריו: הוא פשוט לא כתב לילדים. מי שיציץ אל הקטלוג של ספרות-ילדים ביידיש (1988) יזכה, שאין למצוא שם אפילו ספר אחד פרי עטו של בשבים. ואף על פי, שבשבים כתב את כל סיפורי-הילדים שלו ביידיש, הרי כל ספרי הילדים שלו הופיעו דווקא בתרגום לאנגלית. הספר המתורגם הראשון מן הסוג הזה ראה אור ב-1966.

מפני מה אפוא הגיע בשבים באיחור רב כל-כך לכתיבה למען הילדים?

כבר בשלהי 1969 הוא ניסה בעצמו לתרץ את הקשיא הקשה הזאת.

אך דברי התשובה שלו כביכול הפכו גם הם להתקפה מהתקפותיו הרגילות על הספרות המודרניסטית (בשבים 1969 א'). לפיכך הבה ונפתח בהערת-המבוא

שלו לקובץ המייצג הנ"ל של סיפורי-הילדים. בשביס מספר שם בגילוי לב, לאמור:

"מעודי לא האמנתי שאוכל לכתוב לילדים. תמיד הייתי אחוז ברושם, שהכותבים לילדים אינם סופרים אמיתיים, ואלה שבאים לאייר ספרים אלה אינם ציירים אמיתיים. קראתי אמנם בימי ילדותי את סיפורי האחים גרים בגרמנית, ואף את תרגומי סיפוריו של האנס פריסטיאן אַנְדֶרְסֶן, ואהבתי אותם. לעולם לא אשכח את העונג הרב שגרמה לי הקריאה בסיפורי שרלוק הולמס מאת קונן דויל בתרגומם לידיש. אף על פי כן, מעודי לא עלה בדעתי לכתוב לילדים."

לכאורה נראה, שהפרט החשוב ביותר בזכרונות אלה הוא בעובדה, שבשביס המבוגר חשב את ספרות-הילדים לז'אנר נחות, והיה סבור כנראה, כמוהו כאחדים מעמיתיו, שיצירה למען ילדים היא בבחינת פחיתות כבוד לסופר. אפשר שדי היה בזה כדי לנמק ולהצדיק את תשובתו השלילית של בשביס להצעתו של המורה רוטנברג. אלא שהסיבות לזלזולו של בשביס בספרות-הילדים היו כבדות-משקל יותר ומורכבות יותר.

היכרותו של בשביס עם ספרות-הילדים המודרנית היתה מוגבלת יותר, מכפי שניתן להסיק מהערותיו אודות קריאתו בסיפורי האחים גרים ואנדרסן. נראה, שהסופר שכח ואף טעה. בימי ילדותו הוא לא היה מסוגל לקרוא את סיפורי האחים גרים, ודווקא – בגרמנית. ספק רב, אם היתה לו גם הזדמנות בהיותו ילד לקרוא את התרגומים לידיש של סיפורי האנס פריסטיאן אנדרסן. התרגומים לידיש של ספרות-הילדים הקלאסית הזאת החלו להופיע סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. העיבוד הראשון בידיש של אחד מסיפורי אנדרסן ראה אור לא לפני השנה בה בשביס נולד, כלומר 1904. ורק לאחר מלחמת העולם הראשונה הופיעו למעשה תרגומים לידיש של הסופרים הנ"ל (על סיפורי האחים גרים ואנדרסן בידיש – ראה: שמערוק 1988 ו-1990). ילדים אמנם קראו והם עדיין קוראים את סיפורי קונן דויל על הבלש שרלוק הולמס. אלא שספק אם ספרות זו ניתנת להגדרה כספרות-ילדים, וניתן להזכירה בכפיפה אחת עם סיפורי האחים גרים ואנדרסן.

מן הראוי אפוא להדגיש, שבמערכת החינוך היהודי המסורתי לא היה כלל מקום לאחים גרים ולאנדרסן. ספרות-הילדים הקלאסית לא חדרה אל התחום היהודי אלא, כנראה, לאחר שהחינוך המסורתי נתרופף במידת מה. עד אז לא היתה דריסת רגל לספרות זו במחוזות ילדי ישראל. בביתו של יצחק בשביס בווארשה נחשבה בוודאי ספרות-הילדים החילונית כבילוי ריקני, מיותר ומזיק ואף כבזבוז זמן. ולא צריך כלל לשער, שבחינוך המסורתי לא היתה לילד היהודי הזדמנות ליהנות מיסודות סיפוריים מרתקים. וכך טוען בשביס בעצמו:

" - - - אויב מיר ווילן, אז אונדזערע קינדער זאלן האָבן אַ גוטן געשמאַק, דאַרף מען זיי דערציילן אויס תנ"ך, אַלץ איינס צי אויף יידיש אָדער אויף העברעיִש. דאָס לערנען קינדער אין די שולן אויסשליסלעך לייכטע לידעלעך, וואָסערדיקע סקיצן, פּוסטע געשיכטעס, פֿאַרדאַרבט דעם קינדס געשמאַק און מאַכט אים פֿאַר אַ שונד־לעזער." (באַשעוויס 1949).

1 - - -) אם אנחנו רוצים, שילדינו יזכו לטעם טוב בספרות, יש להנך אותם על סיפורי התנ"ך, ולא חשוב אם בידיש או בעברית. ללמד את הילדים בבית-הספר אך ורק שירים קלים, רשימות מימיות, סיפורים רדודים - רק מקלקל את טעמו של הילד והופך אותו לקורא של ספרות זולה (שונד).

אין קושי להבחין, שבשביס מתפלמס כאן עם כל מיני טקסטים, שהיו רווחים בחינוך החילוני במקום סיפורי המקרא. הוא בעצם מתייצב כאן לצד נקודת-הראות השלטת במערכת החינוך המסורתית והערכתה כלפי ספרות-הילדים, ומודד את הכול לפי קניי-המידה שלהם. את ספרות-הילדים הוא מגדיר כ'קלה', 'מימית' ו'רדודה' - וממילא מקלקלת את הטעם לקלוט וליהנות מספרות טובה, אם לנקוט כאן לשון של הערכה אסתטית גרידא.

נקודת-ראות זו חוזרת באורח מפורש יותר ובתוספת פרטים גם להלן. וזו לשונה:

"דער שרייבער גלייבט, אז אין די יידישע שולן דאָרף מען ווייניקער פאַשען די קינדער מיט ליכטע לידעלעך און מעשהלעך און מער געבן תוך-זאכן: חומש, נביאים, איבערזעצונגען פֿון תלמוד, אָדער אויסצוגן פֿון די בעסטע יידישע ווערק."

והסופר מאמין, שבבתי-הספר, שלשון הוראתם יידיש, צריך פחות להאביס את הילדים בשירים קלִקלים ומעשיות, ויותר להעניק להם ערכים בעלי תוכן: חומש, נביאים, תרגומים מתוך התלמוד או קטעי דברים מתוך היצירות היהודיות הטובות ביותר.

ושבו אנו רואים כאן את הסתירה בין שירים קלִקלים ומעשיות, הווה אומר, בין ספרות-ילדים חילונית, לבין הספרות היהודית המסורתית הדתית, המכילה אמנם חומרי סיפור עשירים ביותר. ואף על פי, שהוא עצמו כבר התרחק מאורח-החיים המסורתי, עדיין היה בשביס סבור, שיש להעריך הערכה חיובית את החינוך היהודי המסורתי, והוא בעצם קורא לשוב ולשאוב משורשיו, לפחות במה שנוגע לטקסטים שהם אבני-שתייה של הלימוד, וממילא כוללים גם ספרות. ולעומת המבקרים של ה'חרר' הישן הוא ממשיך וטוען:

"די קינדער אין חדר האָבן שוין צו פֿינף יאָר געלערנט חומש, צו זעקס יאָר האָבן יידישע קינדער אָפֿט געלערנט גמרא, דאָך זענען זיי קיין אידיאָטן נישט אויסגעוואַקסן. אָפֿילו די אַנטיסעמיטן גיבן צו, אַז יידן זענען געבענטשט מיט שאַרפֿע קעפֿע."

נכבר בגיל חמש למדו הילדים ב'חרר' חומש. לעתים קרובות למדו הילדים בני שש גמרא, ואף על פי כן הם לא גדלו והפכו לאידיוטים. אפילו האנטישמים מודים, שהיהודים מבורכים במוחות חריפים.

כפי שהובא לעיל, הוא היה מוכן להוסיף על הטקסטים המסורתיים גם 'קטעים מתוך מיטב הספרות היהודית'. הכוונה, לכל הנכון לכתבים שהיו מיועדים

למבוגרים. מן ההקשר ניתן להסיק, שבשביס לא היה מסוגל להצביע על ספרות ילדים מודרנית ביידיש, שתתאים ותביא תועלת לילד היהודי.

מכאן שאין זה כלל מן הנמנע, שכאשר בשביס רחה את הצעתו של המורה רוטנברג, הוא פעל מכוח שתי דעות לפחות: לא היתה בעיניו חשיבות לספרות ילדים מודרנית; וכן היה לו לזרא בית-הספר החילוני, שלשון הוראתו יידיש, שדחה הצידה את הטקסטים הספרותיים היהודיים המסורתיים.

כל זה שייך למצב הדברים באירופה המזרחית בתקופה שלפני החורבן, כפי שהיה מוכר לבשביס, או כפי שהוא העלה בעיני רוחו. אלא שבסיומו של המאמר הנדון לעיל מבקש המחבר להכליל את כל העניין ולהקיש ממנו גם אל התנאים באמריקה, לאמור:

”דאָס ייִדישע קינד קריגט אין דער ענגלישער שול גענוג צו ליכטן שטאַף, גענוג מעגלעכקייט פֿאַר שפּיל און צייט־פֿאַרטריב. די ייִדישע שול דאַרף אים געבן דאָס, וואָס ער האָט ניט אין דער ענגלישער: ערנצטע זאַכן, אַ טיפֿערן אַרײַנבליק אין לעבן. די קינדער וועלן באַקומען אַזוי אַרום די צוגרייטונג צו געניסן שפּעטער פֿון די ייִדישע ליטעראַרישע אוצרות.”

[הילד היהודי מקבל בבית-הספר האנגלי חומר קליל די והותר, וכן אפשרויות מספיקות למשחק ובילוי. בית-הספר ביידיש צריך להעניק לו את מה שאין הוא מקבל בבית-הספר האנגלי: עניינים רציניים, העמקה בראיית ענייני החיים. בדרך זו יקבלו הילדים את ההכנה הדרושה ליהנות מאוחר יותר ממכמני הספרות היהודית].

מסתבר, שניתן אולי לחייב ספרות-ילדים פֿמשחק ובילוי, אבל רק בבית-הספר האנגלי. בית-הספר המשלים ביידיש צריך להכין את חניכיו ליהנות ממכמני הספרות היהודית. והסופר הגדיר בבהירות לא פעם אחת במאמרו זה מה מהותם של מכמנים אלה, ומה טיבם וטעמם.

במשך שנים ארוכות נשא בליבו בשביס את השלילה העקרונית של ספרות-ילדים מודרנית מיוחדת לילדים יחד עם התנגדותו לחנוך יהודי חילוני. סימן ראשון למגע בין בשביס לבין הסיפור החילוני ביידיש, וממילא גם עם ספרות-הילדים ביידיש, מצאנו בחוברת אוקטובר 1957, של ה'חודש לעבן אילוסטרירטן קינדער־זשורנאַל' (הירחון המאויר לילדים) אַרגענטינער ביימעלעך (אילנות זעירים מארגנטינה), שהיה מופיע בבואנוס אַייִרס. חוברת זו מוקדשת לסופר יצחק בשביס לכבוד ביקורו הראשון בארגנטינה. בשער העיתון פורסם תצלום של הסופר, ובעמ' 3-5 'ביוגראפיה קצרה' שלו. בעמ' 6-8 הודפס מחדש הפרק 'יום של הנאות' מתוך ספרו מיין טאַטנס בית־דין שטוב (בית־דין של אבא), שהוא פרק זכרונות מימי הילדות. אך בהקשר שלנו חשוב ביותר הראיון שהסופר העניק לעורך עיתון-הילדים (בעמ' 8), שמתוכו נביא כאן רק דברים, שבשביס השיב על אחת השאלות:

אויף דער פֿראַגע צי ער (באַשעוויס) האָט שוין באַזוכט אייניקע שולן (אין בוענאָס אַיִרעס) און וואָס פֿאַר אַן אַיַנדרוק מאַכן זיי אויף אים, ענטפֿערט

ער מיר, אַז ער געפֿינט ניט קיין ווערטער פֿון לויב און אָנערקענונג - - - באַקענענדיק זיך מיט די קינדער און זעענדיק זייער באַהאַונטקייט אין ייִדישע און העברעיִשע לימודים און זייער טיפֿע פֿאַרשטענדעניש פֿאַר ייִדישער ליטראַטור און געשיכטע איז פֿון אַ קאָלאָסאַלן ווערט. און אויב ס'זענען דאָ אַזעלכע שולן מיט קינדער - רופֿט ער אויס מיט פֿרייד - איז דאָ פֿאַר וועמען צו שרײַבן, ווייל די ייִדישע ליטעראַטור און די ייִדישע שפּראַך וועלן האָבן אַ צוקונפֿט. ער וואָס שרײַבט ניט ספּעציעל פֿאַר קינדער, וועט פֿון איצט אָן זיך אויך ווידמענען דער קינדער-ליטעראַטור - - -".

[על השאלה האמנם ביקר (בשביס) בבתי־ספר אחדים (בבואנוס אַייִרס) ומהו הרושם שהתרשם מהם, הוא השיב לי, שקשה לו למצוא די מלים של שבח והערכה - - - כאשר הוא עשה הכרה עם הילדים הוא נוכח בבקיאותם בלימודי יידיש ועברית ובמידת הבנתם המעמיקה בספרות יידיש ובהיסטוריה, שערכן עצום ורב. ואם אמנם קיימים בתי־ספר כאלה מלאי ילדים - יש בשביל מי לכתוב, באשר לספרות ביידיש וללשון יידיש מובטח עתיד. הוא עצמו אמנם לא כתב במיוחד לילדים, אך מכאן ואילך הוא יקדיש עצמו גם למען ספרות־ילדים - - -].

בהזדמנות חגיגית זאת הבטיח בשביס לעורך עיתון־הילדים "להשתתף לעתים קרובות באַרגענטינער ביימעלעך".

אלא שבשביס לא עמד בהבטחתו. לא מצאנו בחוברות הַאַרגענטינער ביימעלעך אפילו סיפור אחד מפרי עטו.

יתר על כן, על מידת הניכור שבשביס חש כלפי ספרות יידיש לילדים ניתן להסיק מן העובדה, שבהיותו במשך שנים רבות הסוקר והמעריך הקבוע של ספרים חדשים למיניהם בעיתון פֿאַרווערטס, הוא לא מצא לנכון ולנחוץ אפילו פעם אחת לכתוב רצנייה על ספר ביידיש לילדים. בפעם הראשונה גיליתי רצנייה של בשביס על ספר ילדים רק בראשית 1963. רצנייה זו מהווה ביטוי סימפטומאטי של התמורה הקיצונית שהתחוללה ביחסו של בשביס לספרות־ילדים ביידיש, על רקע השינויים באידיאולוגיה של החינוך החילוני ביידיש. מן הראוי לראות ברצנייה זו גם מעין הבטחה שנייה ליצור יצירה משלו בתחום הזה.

בשלהי 1962 או בראשית 1963 הגיע יצחק בשביס לביקור בקנדה. ושם שוב "היתה לו הזדמנות לבקר בבתי־ספר המלמדים יידיש ולשוחח עם ילדים יהודים." כתוצאה מן הביקור הזה השתכנע בשביס שנית "עד כמה חשוב לכתוב לילדי ישראל." אלה דברים בשם אומרם מתוך רצנייה שלו על שתי יצירות (באַשעוויס 1963). אלא שמדובר כאן במשהו שהוא הרבה יותר ממאמר הערכה.

היצירה הראשונה, שאותה העריך בשביס, היא ספרו של מ. אוליציקי פֿריילעכע טעג (ימים עליזים), ניו־יורק 1962, קובץ שירים לילדים. ספר זה יצא לאור עליידי ועדת־ההשכלה של הַאַרבעטער רינג', בתוספת הקדמה של מנהל מערכת ההשכלה

זלמן יעפרויקין. בדברי ההקדמה ניתן שוב לגלות את הסיבות, שגרמו לתמורה בגישתו של שבביס לבעיות הנדונות לעיל. וכך כתוב שם:

"דאָס אינטערעסאַנטע אין דעם בוך זענען די לידער וועגן יידישע יום־טובֿים. זיי זענען אַ גרויסע הילף פֿאַרן לערער. זיי פֿאַרטיפֿן פֿאַרן קינד די פֿרייד פֿון יידישן יום־טובֿ. אַזוי זענען אויך באַזונדער שייך און אייגנאַרטיק די לידער אין בוך, וואָס זענען געבויט אויף די מעשיות פֿון חומש. אַליצקי באַלעבט דאָ אַ סך פֿון די אַגדות אַרום די פֿאַטריאַרכאַלע חומש געשטאַלטן. די מעשיות און געשטאַלטן פֿון תנ"ך באַוויזט ער אויף אַ גרינגן פֿאַעטישן אופֿן צו פֿאַרהיינטיקן פֿאַר אונדזערע קינדער."

[מעניינים ביותר בספר זה הם השירים אודות החגים היהודיים. יש בהם עזר רב למורים. הם מעמיקים למען הילד את השמחה הטעונה בחג היהודי. כך גם יפים ומיוחדים במינם השירים בספר, המושתתים על סיפורי החומש. אוליצקי מחיה כאן רבות מן האגדות אודות דמויות האבות בחומש. את הסיפורים ואת הדמויות הוא מעלה באורח שירי קל, כדי לעדכן את החומר בעיני ילדינו].

את אותן הנקודות מדגיש גם שבביס ברצנזיה הקצרה שלו על קובץ השירים של אוליצקי. הוא מצטט בין היתר את שירי החומש 'אדם' ו'חיה'. בסיום דברי ההערכה הוא מוסיף הערה רבת־משמעות בדבר השינוי הקיצוני, שהוא הבחין בבית־הספר החילוני בידיש, הודות לספרו של אוליצקי:

"עס מערקט זיך אין אַליצקיס בוך אַן אַריענטאַציע צו יידישקייט, צו יידישן שטייגער, צו יידישער געשיכטע. איך וואָלט עס אָנגערופֿן אַ שטילע רעוואָלוציע. און זי איז אַזאַ, וואָס קען בלויז העלפֿן דער יידישער שול, דעם יידישן קינד."

[ניכרת בספרו של אוליצקי אוריינטאציה אל היהדות, אל הנוסח היהודי ואל ההיסטוריה היהודית. הייתי קורא לזה מהפכה שקטה. והיא רק עשויה לעזור לבית־הספר בידיש, ולילד היהודי].

בהקשר הזה לא יהיה זה משום קוריוז להעיר, שבהוצאה הזאת של האַרבעטער רינג' החילוני אנו מוצאים על דפי שירי היום־טוב של מתתיהו אוליצקי אירורים ובהם ילדים עם כיפות על ראשיהם...

התמורה הזאת באוריינטאציה של מדור החינוך החילוני בידיש היא למעשה עיקרו של החלק האחר ברצנזיה של שבביס, הדנה בתרגומי המדרשים של דונסקי (עד 1963 ראו אור שני כרכים עם תרגומים מתוך מדרש רבה: אסתר, רות ואיכה). בתרגומים האלה מצא שבביס הוכחה נוספת לשינויים באידיאולוגיה החילונית של חוגי היידישיסטים בקנדה, ובעיקר במונטריאול, לאמור:

"שמשון דונסקיס איבערזעצונג פֿון מדרש, פעטרושקאָס איבערזעצונג און אויסטייטשונג פֿון משניות, זענען וויכטיקע שטאַפלען אין דער דערמאָנטער אַריענטאַציע פֿון ייִדישקייט. די ייִדישע ליטעראַטור קערט זיך אָפֿ אַלץ ווייטער פֿון די יעווסעקישע און פֿאַריעווסעקישטע אידעען וועגן ייִדיש און קומט צוריק אַלץ נעענטער צום קוואַל. עס זענען גוטע סימנים. עס איז מערקווערדיק, אַז די ביידע איבערזעצונגען קומען פֿון קאַנאַדאַ, פֿון מאָנטרעאַל, וואָס איז אַ פֿעסטונג פֿון ייִדישיזם אויפֿן אַמעריקאַנער קאַנטינענט."

[תרגומו של שמשון דונסקי של המדרש, כמוהו כתרגומו ופירושו של פטרושקה על המשנה, הם בבחינת שלבים חשובים באוריינטאציה הנ"ל של יידיש אל היהדות. ספרות יידיש פונה עורף ומתרחקת הלך והתרחק מרעיונות היבסקים והמושפעים מהם אודות יידיש, ומתקרבת יותר אל המקור. אלה אותות מבשרי טוב. מעניין, ששני התרגומים מוצאים מקנדה, ממונטריאול, הידועה כמצודה של היידישיזם ביבשת האמריקאית].

לא כאן המקום לבחון את נכונות הערכותיו והתבוננותו של שבביס בנוגע ליידישיזם והתפתחותיו בקנדה או בכל מקום אחר. אם נביא בחשבון את החיבור, שהוצג כאן לעיל, בין היסוד החילוני בחינוך היהודי, שנשלל ממנו ובו, לבין ספרות-הילדים ביידיש, מסתבר, שברצניזה הכפולה וגם בשיחה עם עורך ה-אַרגענטינער ביימעלעך, מובחן מפנה עקרוני בגישתו של שבביס לפרובלמטיקה של ספרות יידיש לילדים. מכאן שניתן לקבל כטבעית את המסקנה הנ"ל, שאמנם "חשוב מאד לכתוב למען ילדי ישראל".

ושוב מתגלה כאן, שידיעותיו של שבביס אודות ספרות-הילדים ביידיש, הקיימת כבר הלכה למעשה, היו מוגבלות למדי. ברצניזה על ספרו של אוליזקי מעיר שבביס, ש"מספרם של הסופרים (לילדים) בקרב היהודים הוא לדאבוני זעום ביותר. ברגע זה זכור לי רק שם אחד: מאשה שטוקר-פאוק מארגנטינה." בקטלוג המיקרופישים של ספריילדים ביידיש, שהוא דרך אגב אינו שלם, רשומים 1021 פריטים, וביניהם רק 4 ספרים מאת Martha Stuker de Paiuk [סעיפים 937-940; ראה הרצניזה שלי על קטלוג זה, שמערוק 1993].

את הקריאה לכתוב למען ילדי ישראל קיבל שבביס כתביעה אישית כלפי עצמו. ואף כי אין הוא חדל מלהזכיר את אַליזבת שוב (בתו של המבקר הידוע שמואל ניגער), העורכת שלו בהוצאת הספרים לילדים Greenwillow Books (סניף של הוצאת ויליאם מורוז) בניו-יורק, כיוזמת שבאה להניע אותו לכתוב לילדים, יש להביא בחשבון גם את התמורה ביחסו אל החינוך היהודי, כפי שצויין לעיל הן בשיחה עם עורך אַרגענטינער ביימעלעך והן בשתי הרצניזות שהובאו בדיוננו.

את הקובץ הראשון של סיפוריילדים, שבשביס פרסם באנגלית, Zlateh the Goat and Other Stories, הוא תרגם בעזרתה של אַליזבת שוב. הקובץ יצא לאור בהוצאת הספרים בעריכתה בשנת 1966. לא הצלתנו לגלות, האמנם שבביס את הנוסח המקורי ביידיש של סיפורים אלה, מתי והיכן. הוא בוודאי כתב אותם בין

1963, אחרי הרצנויה הנ"ל, לבין 1966. הסמיכות בין יחסו החדש של בשביס אל בית-הספר החילוני בידיש ואל ספרות-הילדים לבין הספר האנגלי, נראית ברורה וחד־משמעית. יבואו מקורות סיפורי-הילדים של בשביס ומגמותיהם ויאשרו זאת בפירוש להלן.

מן האמור עולה סיטואציה טראגית-פאראדוקסאלית: לפני השואה, לפני מלחמה העולם השנייה ושנים רבות אחריהם, כאשר היו לנו ציבורי ילדים קוראי יידיש גדולים באירופה המזרחית ובארצות התפוצה האחרות, לא כתב בשביס לילדים כלל. לדאבון הלב נתגלה לפניו מאוחר מדי הצורך והדחף ליצור למען הילד היהודי, בשעה שלמעשה כבר לא היו כמעט בנמצא קוראי יידיש לסיפורי-הילדים שלו. אם כי בשביס כתב את כל סיפורי-הילדים שלו בידיש, וחלקם אף פורסם בפֶּאָרווערטס, לא נמצא להם עוד מו"ל, שיגאל את יצירתו זו בידיש מנשייה. ואמנם נמצא רמו, שבשביס הבין וכאב את הפאראדוקס הטראגי הזה, במבואו באנגלית לסיפור Zlateh the Goat, שבו הסופר מקדיש את ספר-הילדים הראשון שלו לילדים שניספו, לאמור:

"הריני מקדיש ספר זה לילדים הרבים, שנשללה מהם ההזדמנות לגדול מפני המלחמות האוויליות והרדיפות האכזריות, שהחריבו ערים והרסו משפחות חפות מכל חטא."

3

ספק אם אמנם יכול היה בשביס בימי ילדותו לקרוא את מה שאנו מכנים ספרות-ילדים חילונית ומודרנית. אין זה אומר, שחסרו בשחר חינוכו 'יסודות סיפוריים' מובהקים, שהיה בהם כדי לפתח את דמיונו, שהיה עשיר ומבריק גם בלאו הכי. דמויות-השתייה ביצירתו הישירה המאוחרת של יצחק בשביס לילדים וסודותיהן אצורות במידה רבה מאד בחומרי-סיפור מסורתיים, שהיו מוכרים כמעט לכל ילד יהודי מביתו ומן ה'חדר' בו למד. בהחילו ליצור לילדים העלה יצחק בשביס מן הזכרון סיפורים שנשכחו למחצה, העשיר אותם בנופך של כוח הדמיון שלו ועיצב אותם כדרכו וטעמו.

ככל ילד יהודי, שלמד ב'חדר', ספג בשביס את מכמני הסיפורת המסורתית של החומש, של פירושי רש"י ושל המדרשים. אלה ספרו תחילה על-ידי האב או המלמד, ויותר מאוחר – מעיון ישיר באגדות מן התלמוד והמדרשים. סיפורו 'אברהם ולוט', סיפורים על יונתו של נוח ועל אליהו הבניא, שנכללו בקובץ האנגלי (באשעוויס 1984 א': 'The Wicked City', עמ' 77-88; 'Why Noah Chose the Dove', עמ' 41-44; 'Elija the Slave', עמ' 206-209) בנויים על זכרי החומש והתנ"ך.²

מאורח החיים היהודי בסביבתו קלט בשביס סיפורים רבים מאד מכל המינים ומפי מספרים שונים. לא פעם הוא הזכיר סיפורים, ששמע מפי אימו. את סיפורו 'די געשיכטע פֿון מזל און שלימזל' (מעשה מזל ושלומיאל) הוא פותח בזו הלשון:

"ליבע לעזער, איך קער זיך אום אין די דאָזיקע אַרטיקלען [!] צו אַ געשיכטע, וואָס מיין מוטער האָט מיר דערציילט. איך האָב זי מיט יאָרן

פֶּאָרְגֶעסן, און איצט האָט עמעץ ווידער דערמאָנט אָן איר. (באַשעוויס 1966 א').

קוראים יקרים, הריני חוזר במאמרים אלה (!) אל סיפור, שאימי סיפרה לי. במרוצת השנים שכחתי אותו. עתה בא מישוהו והזכיר אותו. (בנוסח האנגלי 'Mazel and Shlimazel', באשעוויס 1984 א': 40-22 - חסרה הפתיחה הזאת של הסיפור).

את הסיפור 'לעמל און ציפע - אַ מעשה פֶּאָר קינדער' (למל וציפה - סיפור לילדים) פותח בשביס כך:

"די מעשה האָט מיין מאַמע מיר דערציילט און איך דערצייל זי דאָ איבער, ווי ווייט מעגלעך וואָרט בי וואָרט." (באַשעוויס 1976 א'; 1984 א': 103-114).

את הסיפור הזה סיפרה לי אימי, ואני חוזר ומספר אותו כאן, ככל האפשר מלה במלה.

אפשר לשער, שגם כאשר הוא לא סיפר מחדש במישרין דברים ששמע מפי הוריו, הרי לא מעט מן המסורות הקטועות, שהוא קלט בבית, נארגו במסכת יצירתו.

בהקדמה לקובץ סיפוריו לילדים באנגלית *When Shlemiel Went to Warsaw and Other Stories* (באַשעוויס 1968 ג') הזכיר בשביס בהכרת תודה את אימו כמקור לחלק מסיפורי-הילדים שלו. הוא התיחס לסיפוריה כאל מעיין הנובע מן המסורת רבת-הדורות, שאימו, כמוה כבריינה אימו של נפתלי, נשאה בקירבה כנכס חי וקיים: "היו אלה סיפורי עם, שהיא שמעה מפי אימה ומפי הסבתא שלה." את הקובץ הזה הקדיש בשביס לזכר הוריו, אותם הוא מכנה 'מספרי סיפורים גדולים ונלהבים'.

כל מי שקרא את סיפוריו של בשביס מכיר בוודאי את המספרות של ה'באָבע־מעשיות' (סיפורי הסבתא), המקימות לתחייה באופן אוטנטי סיטואציה אפית באורח החיים היהודי, כאשר אשה באה בימים מספרת באוזני חוג קטן של נשים המתגודדות סביבה אירועים שונים ומקרים משונים. נראים הדברים, שבשביס הצעיר האזין בצמא למעשיות האלו, והעלה אותן והחיה אותן בסיפוריו לילדים. הנוסח-לילדים של הסיפור 'דער לאַנטוך' (השק הענק) מעוצב אמנם. כסיפור סבתא, המושמע מפיה של הדודה ינטל הידועה היטב והמפורסמת במונולוגים שלה למבוגרים (באַשעוויס 1984 א': 231-236; על הדודה ינטל והמונולוגים שלה ראה: שמערוק 1975).

בבית-הכנסת ובבית-המדרש (באַשעוויס 1981; 1984 א': 143-184; 242-248), אך בעיקר מפי אביו, שמע בשביס אין ספור של סיפורים הגיוגראפיים ושבחי חסידים. בפרק הזכרונות מעניין ביותר מימי הילדות סיפר הסופר אודות פורים בביתו, לאמור:

"אזוי ווי מיר האָבן געגעסן, האָט מיין פֿאָטער מיר דערציילט חסידישע מעשיות פֿאַרבונדן מיט פורים: פֿון דעם רבין, פֿון יענעם רבין, אַמערסטן איז געווען אינטערעסאַנט וועגן קאַצק - - - יעדע מעשה האָט דערמאָנט אַן דרײַ אַנדערע" (באַשעוויס 1940).

[תוך כדי סעודה היה אבי מספר לי סיפורי חסידים הקשורים בפורים: אודות רבי זה, ואודות רבי אחר, והמעניינים ביותר היו הסיפורים על קוצק - - - וכל סיפור הזכיר וגרר אחריו שלושה סיפורים אחרים].

שבחי צדיקים היו ידועים לבשביס גם מן הספרות ההגיוגרפית העשירה בעברית וביידיש. ובת־קול שלהם נשמעת גם מסיפורי־הילדים, כגון 'ר' לייב שרהס און די מכשפֿה קונעגונדע' (ר' לייב שרהס והמכשפה קונגונדה; באַשעוויס 1967 ג'; 1984 א': 89-97). אל סוג זה של חומר סיפורי שייכים גם הסיפורים אודות הגולם מפראג, שבשביס חזר וסיפר מחדש ביידיש בבחינת "סיפור לילדים ולמבוגרים" (באַשעוויס 1969 א'; 1982; לא נכלל בבאַשעוויס 1984 א'), והסיפורים מתוך שבחי הבעש"ט, אף כי לא ברור האמנם היו הסיפורים האלה מיועדים לקורא צעיר (באַשעוויס 1979 א'; 1980 א').

מעמד חשוב ביותר באוצר הסיפורי הזה תפסו הסיפורים על חכמי חלם. החלמאים תופסים מקום ניכר ביצירת שבביס בכללה, לא רק בסיפורי לילדים. נייחד להם דברים בדיוננו להלן.

כפי שהוזכר לעיל כבדרך אגב, גם ספרון־המעשיות ביידיש השפיע השפעתו על סיפורי־הילדים של שבביס. הרי ספרונים אלה נקראו קריאה מתמדת על־ידי הילדים היהודים, שעד עצם ימי הדורות האחרונים לא היתה להם כלל ספרות־ילדים שנוצרה במיוחד בשבילם. הכול קראו הכול. גם בשביס קרא בימי ילדותו רומאנים זולים (המכונים 'שונד'), שפורסמו בהמשכים בעיתוני יידיש בווארשה.

באוצר הסיפורת האדיר הזה ניטשטשו הגבולות בין מה שאנו היום מעריכים כחומר ספרותי מתאים לילדים לבין ספרות המיועדת למבוגרים בלבד. גבול מעין זה אכן טושטש, והיה כלא היה ביצירתו של שבביס.

ואף על פי כן המשיך שבביס ביצירתו לילדים, מדעת או שלא מדעת, במסורות שנקבעו בספרות יידיש המודרנית לילדים, שהיו באופן יחסי עדיין צעירות למדי. אחת המסורות האלו מתחזרת בזיקה בין הספרות ביידיש לבין מחזור־השנה היהודי, השבתות והחגים. סיפוריו של מנדלי מוכר־ספרים 'חג אסיף', 'מאי הנוכה?', 'ליום השבת' - הם סיפורים על חגים ומועדים. הכרך של י. ל. פרץ די צניט, בהוצאת 'פראַגרעס' (וארשה, תרס"ט), במסגרת הוצאת כל כתביו, נערך בידי הסופר עצמו; והוא קיבץ בתוכו את סיפורי החג שלו. הכרך יידישע קינדער במהדורת 'פראַגרעס' של כתבי שלום־עליכם רובו ככולו סיפורי חגים ומועדים. הזיקה בין מספר ניכר של סיפורי הקלאסיקונים עם מחזור החגים לא היה אלא פועל־יוצא מן ההזמנות המפורשות שהזמינו מערכות העיתונים ביידיש. מאז ראשית המאה השתדלו העיתונים לרכז בגליונות של ערב־שבת־וחגים חומר קריאה עשיר ומגוון לכל המשפחה. על כן נהגו להזמין אצל הסופרים בעלי המוניטין סיפורים

מתאימים לכבוד החגים. צירוף נסיבתי זה הוא מקור לסיפורי החגים לא רק אצל סופרי המופת הנודעים, הקלאסיקונים.

התימאטיקה של חגים ומועדים ניכרת גם ביצירתו של שבביס, גם בסיפורי ילדים. כבר בקובץ הסיפורים הראשון באנגלית זלאטה העז נכללו חמישה סיפורים, המספרים התרחשות בימי חנוכה, מתוך שבעת הסיפורים של כל הקובץ. קובץ אחר של סיפורים לילדים נקרא The Power of Light. הקובץ כולל שמונה סיפורי חנוכה, לכל ימות החג, יום יום וסיפורו. בין שלושים ושת הסיפורים בקובץ הגדול משנת 1984 כלולים עשרה סיפורי חנוכה. יש גם סיפורים אחדים על ימי חג אחרים (ראה להלן דיון על הסיפור 'תשליך' וגם על A Tale of Three Wishes, באשעוויס 1984 א': 8-14 – על הושענא רבה). הסיפור 'אן ערב־חנוכה אין וואַרשע' (ערב־חנוכה אחד בווארשה) ראה אור ב־פּאָרווערטס ממש בימי חנוכה (באשעוויס 1975-1976).

הרי זו מסורת עתיקה, ולא רק בקרב היהודים, להתיחס אל סיפורים אודות ילדים כאל חומר קריאה מתאים לילדים. וכך אמנם גם קרה בספרות המודרנית לילדים בידיש מאז ראשיתה. חלק גדול מסיפורי החגים בספרות יידיש, ובעיקר אצל שלום עליהם, מורכב מזכרונות ילדות אמיתיים או מדומים (על סיפורי שלום עליכם לילדים ראה: שמערוק 1984). הסיפור 'אן ערב־חנוכה אין וואַרשע' (באשעוויס 1984 א': 53-70) הוא ממש פרק זכרונות כזה מימי ילדותו של שבביס. אופי דומה לסיפור 'אן חנוכה־אָוונט אין מינע עלטערנס הויז' (ערב־חנוכה בבית הורי; באשעוויס 1984 א': 155-159). לא מצאנו את הנוסח בידיש של הפרק הזה). מכל הנ"ל מסתבר, שבשביס העריך, שחנוכה הוא בעצם חג לילדים.

הסיפור האחרון בקובץ האנגלי בשנת 1984 נקרא 'תשליך'. בנוסח בידיש הוא מצויין כ'סקיצה'. סיפור זה נכתב לפני שבביס פנה לכתיבה לילדים והוא תורגם לאנגלית ללא שינויים כלל. זהו פרק זכרונות מימי נעוריו של המחבר בבילגוריי, השחלה־מחדש לירית של אהבת־ילדות, המעוררת אפילו ספקות האמנם היא מתאימה לקובץ הסיפורים־לילדים. ההצדקה לסיפור בהקשר הזה יכולה להיות במסופר אודות מנהג התשליך – כלומר, שוב זכרונות ושוב מוטיב החג. הסיפור הודפס, דרך אגב, ב־פּאָרווערטס קרוב לראש־השנה (באשעוויס 1962; 1984 א': 323-331). הזכרות אורחות חג ומנהגיו מפוזרות וזרועות על פני שורה שלמה של סיפורים, שאין להם כלל קשר מהותי אל החגים. כך, למשל, בסיפור 'לעמל און ציפע', לא נזכר חג השבועות אלא באמצעות חביתיות החלב, הנהוגות בחג זה. מסתבר, שבשביס מימש בסיפוריו את הרעיון המנחה ברצוניה שלו על ספרו של מ. אוליצקי, בבואו להגיש לקוראיו הצעירים, בכל מקום שרק ניתן, הצצה אל אורח החיים היהודי המיוחד, המושרש והעשיר.

שבביס נהג גם לפני כן לכתוב זכרונות מימי ילדותו בווארשה ובבילגוריי, שמהם הרי מורכב ספרו המצויין והמפורסם מיין טאַטנס בית־דין שטוב (בית־דין של אבא; באשעוויס 1956). בתרגום העברי – בשביס 1979 ב' – נכללו ללא כל הסבר רק 21 הסיפורים הראשונים. ניתן היה לצפות, שמוקדם או מאוחר יגיעו זכרונות אלה כביכול גם אל נמעניו הילדים. ואין כלל להשתומם, שהעורך של אַרגענטינער

ביימעלעך ביקש לפרסם בגליון המוקדש לבשביס סיפור המתאים לעיתון ילדים, אך כי מלכתחילה לא נכתב לילדים. הוא העתיק אפוא והדפיס פרק זכרונות ילדות מתוך מיין טאטנס בית־דין שטוב. פרק זה נקרא 'אָ טאָג מיט פֿאַרגעניגן' (יום שכולו הנאה). וכך גם מכונה הקובץ האנגלי המאוחר יותר A Day of Pleasure, המורכב בעיקרו מארבעה־עשר סיפורים שהועתקו מתוך מיין טאטנס בית־דין שטוב והותאמו לקורא הצעיר (באשעוויס 1969 ב'; לראות שם בהקדמה, וכן גוזלאָווסקי 1991).

לאור כל הנאמר כאן לעיל ובעקבותיו, צפות מספר בעיות עקרוניות חמורות. על מנת לרדת לעומקן של היצירות שבשביס כתב במישרין לילדים, בכונת המכוון, צריך להגיע למיומנות להבחין בקבצים באותם הסיפורים, שהוא כתב לכתחילה לקורא הצעיר ואף ציין בבהירות עובדה זו. לסיפור 'לעמל און ציפע' בידיש יש כותרת משנה 'אָ מעשה פֿאַר קינדער' (סיפור לילדים), ב־פֿאַרווערטס. הסיפור 'דער גולם' (הגולם) הוגדר כ־אָ מעשה פֿאַר קינדער און דערוואַקסענע' (סיפור לילדים ולמבוגרים). כותרות המשנה הללו נעדרות במהדורות האנגליות. בשביס מצא לנכון להסביר, ש־אין הוא בעצם מוצא הבדל יסודי בין סיפורים למבוגרים לבין סיפורים לצעירים" (בהקדמה לבאשעוויס 1968 ג'). אף על פי כן אין כלל וכלל זהות בין נוסחי הסיפורים, שהוא פרסם לפני כן בידיש ב־פֿאַרווערטס, כאשר הוא עדיין לא ראה לפניו את הנמען־הילד, לבין נוסחי הסיפורים שנכללו להלן בקבצים האנגליים המיועדים לילדים.

כדוגמה טובה עשוי לשמש הסיפור יוצא־הרופן 'טאָפּיעל און טעקלאָ' (טופיאל וטקלה), שהתפרסם תחילה ב־פֿאַרווערטס (באשעוויס 1976 ב'; ב־פֿאַרווערטס הודפס בטעות 'טאָפּילע'). הנוסח האנגלי נכלל בקובץ, באשעוויס 1984 א': 260-270.

זה אחד מסיפורי־הילדים הנדירים של בשביס, בהם אין לדמויות שום זיקה ישירה ליהודים, ואין אפילו רמז לעניין יהודי כלשהו. הכול מתרחש בכפר פולני על גדות הנהר ויסלה, בערך במחצית המאה ה־19. כל דמויות הסיפור וגיבוריו הם איכרים נוצרים פולנים. ולא רק שמות האנשים הם פולניים מובהקים, אלא גם שמות החודשים.

הסיפור בנוי על רמזי־זכרון כביכול בפולקלור הפולני. המקור מוטל בספק, היינו האמונה שטופיאל, הרוח המולך על הוויסלה, תובע קורבנות־אדם, כדי שכל התושבים משתי גדות הנהר יזכו ביבולים ובחיי רווחה. מאחר שהלפו שנים אחדות, מאז הוקרב הקורבן האחרון, מחליטים אביה של טקלה יחד עם כל בני־הכפר, שהפעם הילד של טקלה יהיה הקורבן שיוקרב לטופיאל. והילד עדיין לא נולד, רק עתיד היה להיוולד בחורף הקרוב. טקלה נתעברה מזרעו של קבצן משוטט עובר־אורח, והיא בסך־הכל בת שש־עשרה. "הקבצן שכנע את טקלה, שאם היא תתמסר לו בעמידה, היא בשום אופן לא תיכנס להריון." לטקלה נודע מה עתיד לקרות לילד שלה. היא האמינה ש־"לטופיאל יש ארמון במעמקי הנהר, בו הוא מולך, ויש לו נשים רבות." חשבה טקלה בליבה: "שמא תוכל גם היא להיות אחת מן הנשים של טופיאל ובדרך זו גם תציל את הילד? וכך חלמה טקלה בהקיץ: הנה היא משליכה את עצמה

אל הנהר וטופיאל קולט אותה בזרועותיו האדירות - - - ובלילה הוא מכניס אותה אל מיטתו. "וטקלה אמנם קפצה והשליכה את עצמה לוויסלה. הכפר לא זכה לכפר על התביעה להקריב קורבן. ומסופר, שבאשר האסון פקד את הכפר, "הלכו הנערות לשרת בערים הגדולות, או שנגררו על כורחן אל בתי-הזונות".

אין ספק, שסיפור זה כנוסחו בידידש לא היה מכוון לילדים בשנת 1976. הוא עשוי היה לעבור גלגול והתאמה לילדים, לאחר שהורחקו ממנו כל קטעי הסקס, שהובאו כאן לעיל, והם אחוזים מהותית בטקסט הספרותי המעניין הזה. כלום זכה הסיפור ליתרון כלשהו לאחר קיצוצי ה'צנזורה'? נדמה, שדווקא להיפך. האמנם הפכה הרחקתם של כל קטעי הסקס המצוטטים לעיל את הסיפור לחומר קריאה לילדים? איני נוטה להאמין לכך מכול וכול. קושיות אחדות ניתן להציג גם כלפי סיפורים אחרים, הכלולים בקובץ לילדים משנת 1984 וגם כלפי הטקסטים בספר האנגלי A Day of Pleasure, שהותאם לילדים (על ההקבלות והרחקת קטעי הסקס בקובץ ראה: גוזלאָווסקי 1991: 203-204).

זיקה קרובה ניתן למצוא בין הסיפור 'טאָפיעל און טעקלאַ' לבין סיפור אחר, מוקדם יותר וכנראה גם מעניין יותר, של בשביס, המכונה 'יוסף און קאָזאַ' (באָשעוויס 1968 ד', חתום יצחק וואַרשאָווסקי).

בתרגומו לאנגלית נקרא הסיפור 'Joseph and Koza' (באָשעוויס 1984 א': 1984 ב'). מן הראוי להתעכב ולעיין בסיפור הזה.

עניינו ותוכנו של הסיפור מעלה עימות בין יהודי מירושלים לבין פולין של עובדי-אלילים במחצית המאה העשירית בערך, עוד לפני שפולין קלטה וקיבלה את הנצרות. גם כאן עולה הנהר ויסלה כתובע קורבן. וכקורבן נקבעה קוזה, בתו של המלך וילק, שהיתה הנערה היפה ביותר בכל הממלכה. והנה מופיע היהודי יוסף, צורף זהב צעיר מירושלים, שבילה תקופה מסויימת בעיר קראקוב ושם למד לדבר פולנית. הוא מצליח להציל את קוזה ממוות ולהוכיח לתושבי הארץ, שאין כל תוקף לאמונות התפלות שלהם. יוסף נפגש עם קוזה, הם מתאהבים זה בזו ונוסעים יחד לירושלים כדי להתחתן שם כדין וכדת משה וישראל.

בפולקלור הפולני אין זכר לקורבן אדם לפי תביעת הוויסלה או כוחו ההיולי של הנהר. הסיפורים 'טאָפיעל און טעקלאַ' ו'יוסף און קאָזאַ' קלועים אפוא ושזורים מדומרים אגדתיים ומיתיים שונים, אך לא ממקורות פולניים. הסיום המאושר בסיפור 'יוסף און קאָזאַ' אינו הולם את הפתרון הטראגי, האחוז בסוג זה של אסוציאציות, כגון הסיפור על בת יפתח (שופטים יא') או האגדה הפולנית על ואנדה, אשר על פיה משליכה עצמה הגיבורה אל הנהר ובלבד שלא תתחתן עם גרמני. מכאן שצריך לראות בסיפור מבנה מקורי של הסופר, אף כי ניתן להצביע על קווים מקבילים בפרטים שונים כה וכה. הסיפור המאוחר 'טאָפיעל און טעקלאַ' הוא נסיון להציג דווקא סיום טראגי.

עצם הפרובלימאטיקה האחוזת בעימות בין יהודי לפולנים היא נושא רווח מאד ביצירת בשביס, בעיקר ברומאנים ההיסטוריים שלו, החל מן המאה ה-17, אחרי גזירות ת"ח ות"ט (פרטים ראה: שמורק 1985; ובאנגלית: שמרוק 1987). פרובלימאטיקה זו באה לידי ביטוי מובהק ברומאן דער קנעכט (העבד). נראים

הדברים, שהסופר ביקש להעמיק ולהגיע אל תקופות מוקדמות יותר של המפגש הפולני-יהודי. הביטוי הראשון לשאיפה זו הוא אמנם הסיפור 'יוסף און קאזא'. בנוסח שבידינו נספחת בסופו של הסיפור הערת-הבטחה, שעתיד לבוא המשך של המפגש הפולני-יהודי בסיפור אחר, שיהיה בנוי על האגדה המפורסמת אודות היהודי אברהם פרוכובניק (ב-פֶּאָרוּוּעֶרְטֶס כתוב בטעות 'פּראָכניק') והמלך הפולני פיאָסט. לא מצאנו סיפור-המשך זה בכתבי בשביס. ההבטחה הנ"ל הושמטה בנוסח האנגלי המתורגם של הסיפור.

בימי מלחמת העולם השנייה, אל נוכח החורבן והשוואה, כתב בשביס מאמר עקרוני, שבא לבאר במישרין את הרקע של 'יוסף און קאזא', ובעקיפין של 'טאָפיעל און טעקלאָ'. בין היתר אנו קוראים שם את הדברים הבאים:

"אין דער צייט ווען יידן זענען געקומען וווינען קיין פוילן, איז דאָס פוילישע פֶּאָלק געווען איינס פֿון די סאַמע אָפּגעשטאַנענסטע פֶּעלקער פֿון אייראָפּע. די איטאַליענער, די פֿראַצויזן, די שפּאַניער, זענען שוין דעמאָלט געווען הויך-קולטורעלע פֶּעלקער. - - - אָבער אין פוילן האָט מען נאָך געלעבט אַ שטיל, פֿאַרשלאָפֿן, פּרימיטיוו לעבן. עס זענען כמעט ניט געווען קיין שרייבער, קיין מאָלער, קיין אינזשענירן, קיין דאָקטוירים, אָפּילו ניט קיין לייטישע שוסטערס, שניידערס, גאָלדשמידן. עס האָט אויך ניט עקזיסטירט קיין האַנדל אין פֿולן זינען פֿון וואָרט. - - - דער פֿאַקט וואָס די פּאָליאַקן זענען געווען אין יענער צייט אַזוי אומוויסנדיק, האָט געהאַט אַ גרויסן אינפֿלוס אויף דער געשיכטע פֿון יידן אין פוילן. דער ייד האָט באַלד אין אָנהייב געהאַט דאָס געפֿיל, אַז ער האָט פֿון דעם פּאָליאַק גאַרנישט וואָס צו לערנען. פֿאַרקערט, דער פוילישער מענטש האָט געהאַט פֿיל וואָס צו לערנען ביים ייד." (באַשעוויס 1944).

ובזמן שהיהודים באו להשתקע בפולין, היה העם הפולני אחד העמים המפגרים ביותר באירופה. האיטלקים, הצרפתים, הספרדים, היו כבר בימים ההם אומות בעלות תרבות ברמה גבוהה. - - - אך בפולין היו עדיין חיים שקטים, מנומנמים ופרימיטיביים. לא היו שם כמעט סופרים, גם לא ציירים, מהנדסים, רופאים, ואפילו סנדלרים הגונים או חייטים או צורפייזיהב נעדרו שם. וגם לא התנהל מסחר במלוא מובן המלה. - - - לעובדה, שהפולנים היו בימים ההם עם נבער וסכל, היתה השפעה רבה על תולדות היהודים בפולין. ליהודי היתה מלכתחילה הרגשה, אין לו מה ללמוד מן הפולני. אדרבא, האיש הפולני עשוי היה ללמוד רבות מן היהודי.

הסיטואציה ההיסטורית שהוצגה כאן לעיל באה לידי ביטוי אמנותי בסיפור 'יוסף און קאזא'. אל אותה פרובלימאטיקה חזר יצחק בשביס מקץ 12 שנים גם ברומאן שלו דער קעניג פֿון די פֶּעלדער (מלך השדמות; באַשעוויס 1980 ב'; בדמות ספר הופיע בתרגום אנגלי - באַשעוויס 1988). ברומאן הזה משתרע העימות בין הפולנים לבין היהודי בן-דוסא איש בבל בהיקף הרבה יותר רחב, גדוש בהתנגשויות חריפות, שהן בפירוש השלכה מן המתחים המאוחרים יותר. ולא יכול להיות ספק,

שהסיפורים 'יוסף און קאָזאַ' ו'טאַפּיעל און טעקלאַ' היו הגרעינים שמהם עלה וצמח הרומאן.

אף כאן צפה ועולה השאלה: כלום 'יוסף און קאָזאַ' הוא אמנם סיפור לילדים? הסיפור נדפס מחדש בכתב-העת די גאַלדענע קייט 131 (1991: 134-143), כדוגמה לסיפור-ילדים של בשביס. כאשר אברהם סוצקבר, העורך של די גאַלדענע קייט קרא את הסיפור לפני מסירתו לדפוס, הוא אמנם הציג לפני את השאלה הקשה: 'מה עושה את הסיפור הזה לסיפור-ילדים? ומניין לך, שזה מיועד לילדים? ב־פֿאַרווערטס אין כלל סימן לכך.' תשובתי היתה, שזו דעתו של בשביס הסופר. פעמיים הוא חזר והדפיס את הסיפור באנגלית בשני קבצים שונים של סיפורים-לילדים, ואף כלל אותו בקובץ סיפורי-הילדים שיצא לאור ב־1984. אמנם קל יותר לראות ב'יוסף און קאָזאַ' סיפור לילדים, מאשר ב'טאַפּיעל און טעקלאַ'. ואף על פי כן אין הספקות מתפוגגים.

שאלות דומות לאלו ניתן להציג גם לגבי סיפורים אחרים, כמו, למשל, כלפי הסיפור תשליך. אפשר אולי להיעזר בנוסחים מוקדמים יותר, שפורסמו ביידיש, כדי לגלות את הנמען הראשון ואת הנוסח הראשון של הסיפור.

והרי ידוע היטב עד כמה קשה לקבוע באורח חד־משמעי, איזה הוא הטקסט הספרותי המתאים לקריאת ילדים, ואיזה מהם מעורר ספקות בנדון. בתולדות הספרות-לילדים מובחנים היטב המקרים, כאשר יצירות מסוימות, שהן מיועדות למבוגרים הפכו כתבי מופת מובהקים לילדים (למשל: מסעי גוליבר של יהונתן סוויפט או עליסה בארץ הפלאות מאת ל. קארול; ראה על כך ביתר פירוט: שביט 1980). נתחלף בהם הנמען. כלום ניתן לטעון כך גם אודות סיפורי בשביס, שלא נכתבו על־ידו לילדים והוא בכל זאת כלל אותם בקובץ אנגלי? האמנם ניתן לראות בשינויים המסויימים שהוא ערך תפנית עקרונית בטיב הסיפור?

קשה להגיע למסקנה חד־משמעית. ידרש לשם כך מחקר בקליטת החומר הספרותי על־ידי הילדים-הקוראים. בינתיים לא צריך להתנער או לפחות לא להתעלם מן הספקות.

4

העיר חלם, עיר הכסילים היהודית בפולין, ותושביה החלמאים הם נושא מקובל ורקע חביב ברבים מסיפורי בשביס לילדים, ולא רק לילדים, ממש מראשית יצירתו. בקובץ זלטה העז, בו כונסו לראשונה סיפורי-ילדים משלו בתרגום אנגלי (1966), נכללו בסך-הכול שבעה סיפורים. שלושה מהם מעלים התרחשות בחלם ומציגים דמויות של חלמאים. הקובץ האנגלי השני, הכולל שמונה סיפורים, פותח בסיפור חלמאי, שכותרתו (When Shlemiel Went to Warsaw (1968). גם בקובץ זה כלולים שלושה סיפורי חלם. ב־1973 יצא לאור במהדורה מיוחדת מחזור חדש של סיפורי חלם, המתאר את תולדות כסילי חלם, לאמור The Fools of Chelem and their History. מכל סיפורי החלם שלו בחר בשביס ששה וכללם בקובץ הייצוגי שלו באנגלית, ב־1984. בכל הקובץ יש בסך-הכול 36 סיפורים. חלק ששי מהם – סיפורי חלם.

כפי שנאמר לעיל, שייכים סיפורי חלם והבדיחות האחרות בבני חלם לאוצר הפולקלור הסיפורי היהודי, שהיה ידוע לילדי ישראל עוד לפני שקמה ספרות-ילדים מודרנית בידיש. את הסיפור החלמאי 'לעמל און ציפע' שמע אמנם הנער איצ'לה זינגר מפי אימו.

אין אנו יודעים אל נכון מתי הפכה העיר חלם ותושביה היהודים מעין שמדבר בציבור היהודים במזרח אירופה. אין ספק, שסיפורי חלם והבדיחות אודות 'חכמיה' פשטו זמן רב למדי בעליפה, מפה לאוזן, ומפה לפה. הקובץ המודפס הראשון של סיפורי חלם ובדיחותיה מוצאו כנראה משנת 1867 ו-1887.

א. בקובץ של אייזיק מאיר דיק בליצענדע וויצן אָדער לאַכפילן (בדיחות מבריקות או כדורייצחוק; וילנה 1867), הכולל 55 בדיחות יהודיות, נזכרים לראשונה סיפורי חלם. בפרק 29 בספר-הבדיחות, שכותרתו 'די חכמות פֿון איינער געוויסן שטאַט ח' (החכמות מן העיר המסויימת ח'; עמ' 18-19). אין ספק שהציון ח' מיוחד לעיר חלם, כי מצויים שם סיפורי חלם המפורסמים אודות הירח שנבלא בחבית עם מים ואודות השלג הראשון³.

ב. דער העלימער חכם, דס איז אגירעטיניש פון אחעלימער וואס ער האט גימיינט אז ער איז א חכם. אונ' מאן מוז לאכון אז מען ליינט די קלוגע איינפעללע פון אחעלימער חכם, פערפאסט פון הירץ ביק (לעמבערג 1887)⁴.

במידה שעלה בידי לברר, הרי נרשמו סיפורי חלם הראשונים מפי העם בכתב-העת הגרמני Am Ur-Quell (כרך 3, 1892: 27-29). בשנת 1912 רשם נוח פרילוצקי תשע אימרות אודות כסילי חלם (פרילוצקי 1912: 40-41), ובשנת 1917 הוא פרסם מפי העם שלושים סיפורי חלם, כולל הנוסחים שנרשמו בכתב-העת הגרמני הנ"ל (פרילוצקי 1917: 187-202). שם הוא גם הציג את עיר-הכסילים היהודית המיוחדת על הרקע הרחב של עיר-כסילים בקרב אומות העולם, והצביע על מוטיבים סיפוריים מקבילים מסוג זה של סיפורים בקרב היהודים ואף הלא-יהודים (שם: 202-210).

סיפורי חלם הם כנראה עד היום שייכים למסורת הסיפורית העממית הנפוצה ביותר בקרב יהודי מזרח אירופה לתפוצותיהם. מראשית המאה העשרים החלו להופיע קבצים של סיפורים ובדיחות, תחילה בידיש ולהלן גם בעברית ובאנגלית. רשימה חלקית של הקבצים בשלו הלשונו ניתן למצוא אצל פרידמאן 1954: 37-38 ואצל שווארצבאום 1968: 189-194 (ולפי האינדקס). הקובץ החשוב ביותר בידיש הוא לכל הנכון כעלעמר מעשיות (קיפניס 1930). בהקשר שלנו מן הראוי להזכיר את ספרו של א. גאָלדבערג (1931), שיצא לאור בבילגוריי, מקום בו התגורר בשביס בשנים 1917-1923. הקובץ הפופולארי ביותר בעברית הוא חכמי חלם של פאלק הלפרן. באנגלית - החשוב ביותר הוא וויינרייך 1988: 222-230 (וכן ההערות: 391-392; וכן ראה: ווייס 1971: 10-12).

הקבצים ערוכים בחלקם ומיועדים לילדים מלכתחילה. מהדורתו של פאלק הלפרן (1927, וכן הדפסות חוזרות ונשנות בתל-אביב) מסומנת בכותרת משנה: 'מעובד לבני הנעורים'; שלמה בסטומסקי פרסם בהוצאה לאור 'גריניקע בימעלעך' בוילנה שלוש חוברות מעשהלעך וועגן כעלעמר נאַראַנים (סיפורים על כסילי

חלם; 1938, 1940); חלם עיר החכמים של אוריאל אופק (1979) חזר והופיע בשורה שלמה של ספרים לילדים. מאז שי. ל. פרץ כתב את אין אֶלט חעלם (בהדפסות חוזרות מאוחרות נקרא דער שבת־גוי; פרץ 1911; 1947: 191-400) ניסו עשרות סופרי יידיש, משוררים ומספרים, להתמודד עם חכמת חלם, ולא דווקא ביצירות לילדים. חלקם נרשמו ברשימה של פרידמן (פֶרִידמאַן 1954). פ. פריד (1966) כינס והוציא קובץ של סיפורי עם חלמאיים בצירוף קטעים מתוך יצירות ספרות (מאת גֶלטשטיין, מאַני לייב, יוסף לרנר, י. י. טרונוק). ליצירות החשובות ביותר מסוג זה שייכים יאָסל לאַקש פֿון כעלם מאת יעקב גֶלטשטיין (1944) ודי כעלעמער חכמים מאת י. י. טרונוק (1951). בשביס יכול היה לשאוב מלוא חופניים מן המוכן, הן מן המסורת שבעל־פה, וכנראה גם מן הדברים הכתובים, לרבות יצירות הספרות. כאשר בשביס מזכיר סיפורי עם, שהוא חוזר ומספר אותם מחדש, הוא מסביר, שהוא "עושה נוסח משלו, יוצר את הסיפורים מחדש, את עלילתם, את פרטיהם ואת הפרספקטיבה שלהם". (בהקדמה אל באַשעוויס 1968 ג').

דברי בשביס אלה ניתן להוכיח הוכחה ברורה בניתוח סיפורי החלם שלו תוך כדי השוואה עם מקורותיהם האפשריים.

נפתח אפוא בהשוואה כזאת. הסיפור אודות השלג הראשון הוא אחד מסיפורי חלם המפורסמים ביותר. פרילוצקי רשם שלושה נוסחים. הקדום משלושתם פורסם בכתב־העת הגרמני שהוזכר לעיל, משנת 1892, וזו לשונו (בתרגום לעברית):

"כאשר פעם בחורף ירד השלג הראשון, היה זה ביום ששי לפנות ערב. למחרת חששו ראשי־הקהל בחלם שמא ירמוס השמש את המעטה הלכן החדש, בשעה שיצא לקרוא את הקהל להתפלל; הם העמידו אפוא את השמש על גבי שולחן רציוו על ארבעה ברנשים לשאת אותו." (פרילוצקי 1917: 199, הערה 1).

סיפור קצרצר זה, או שמא רק דבר היתול, נקרא בקובץ האנגלי של בשביס 'The Snow in Chelem' (באַשעוויס 1966 ב': 19-34). לא מצאנו, לדאבונו, את נוסח הסיפור הזה ביידיש. כלום פורסם נוסח זה בכלל? נשתמש אפוא בתרגום האנגלי, המשתרע על 4 עמודים.

ניתן לשער, שזה לא רק סיפור חלם הראשון בקובץ, אלא גם סיפור חלם הראשון שבשביס חיבר למען הקורא הצעיר. כאשר המבוא אודות חלם ושבעת ראשי־הקהל שלה, ובראשם גרונם שור, אינו חוזר יותר. בבואו להציג את חכמי חלם, מספר באן בשביס מיד בהתחלה ובקיצור את הסיפור ההיתולי כיצד גנבו מן החלמאים את הלבנה מתוך חבית המים.

זהו הסיפור עצמו בנוסח בשביס, מקוצר:

"ראשי־הקהל בחלם חשבו, שהשלג שירד בתנוכה הוא כולו כסף, פנינים ויהלומים. הם החליטו לאסוף את האוצר הזה לטובת העיר. בין כה וכה הם שיגרו את שליח־העיר, את גימפל, שיעבור וידפוק בכל החלונות להודיע לחלמאים, שעליהם להישאר ספונים בבתיהם, כדי שלא ירמוסו את השלג ולא יבזבו את האוצר. גם את גימפל הם העמידו, כמובן, על גבי שולחן וארבעה ברנשי חלם נשאו אותו על פני כל העיר."

אלא שאצל בשביס אין זה סוף המעשה, כפי שזה עולה מכל הנוסחים שפרילוצקי

הביא. בשביס מוסיף ומספר כיצד נשאר ראשיהקהל ערים במשך כל הלילה ודנו בשאלה 'מה לעשות באוצר?'. כאשר ראו בבוקר את השלג הרמוס, הם הגיעו למסקנה, שעליהם לחכות עד לחנופה בשנה הבאה ואז לשלוח את גימפל על גבי השולחן עם ארבעה סבלים אחרים.

תוספת זו של בשביס מפתיעה בפשטותה בהקשר החלמאי. שלג אמנם יורד כדרכו בחנופה. אך חנופה הוא חג לילדים. הדמויות בסיפור מומשו באמצעות שמותיהם 'הנלעגים': גרוֹם, טודרוס, לְקיש, שְׁמֶרֶל, גימפֶל, טרייטל, בְּרֶל, יוֹקל ויוֹנטל. ומדובר לא רק במראה היפה של מעטה השלג הלבן הרענן, כמו ביתר הנוסחים, אלא בהשוואה מוגזמת מתוך התפעלות של השלג הנוצץ עם כסף, פנינים ויהלומים, שלמעשה אין להם ערך. ושמא זה אפילו מימוש מופרז של האימרה: 'מֵאֶכָן פֶּן שְׁנֵי גַאֲמֶלְקֶס' (לעשות גלוסקאות גבינה משלג).

בשביס אמנם צר מחדש את הסיפור ההיתולי הנפוץ והנדוש הזה לפי דרכו, וכך גם חידש את הישן בכוח הדמיון הסיפורי היוצר שלו.

בסיפורי החלם של בשביס ניתן להבחין במגמה לעצב דמויות, העשויות להופיע יותר מפעם אחת. המחבר של 'גימפל תם' (דער שפיגל און אַנדערע דערציילונגען, ירושלים 1975, 33-47) מצא אצל החלמאים הזדמנות לחזור ולהרהר בגורלו של התם, טיפש או גם לא טיפש, שנדון להיות קורבן או עבד של תום-אמונתו ויושרו האבסורדי. אף על פי כן נראה, שאין זה מפריע לכסילים להשיג את מידת האושר, שכל החכמים מבקשים ומתקשים למצוא.

השמות הפרטיים של הדמויות, כאמור, עשויים מראש לרמוז ולגלות את תכונותיהן המיוחדות. אחד שמו למל, והשני – שלומיאל. 'למל' הוא דימינוטיב של 'לאם' (שה, כבשה). בידיש זה לא פעם כינוי של תם וטיפש. יתר על כן, השפיע כאן השם המפורסם מתוך המחזה של גולדפארן קוניילמל, אף כי גם גולדפארן נטל את השם מן המוכן.

בסיפורי בשביס לילדים עולות שתי דמויות-למל. מבחינת מוקדם ומאוחר מופיעה הדמות הראשונה בסיפור 'די פֶאַרפֶלאַנטערטע פֶּיס און דער נאַרישער חתן' (הרגליים המסובכות זו בזו והחתן האוויל), ובאנגלית: 'Mixed-up Feet and the Silly Bridegroom' (באשעוויס 1966 ב': 39-50; הנוסח בידיש גם של סיפור זה לא נמצא). בחלקו הראשון של הסיפור מדובר בארבע אחיות בעלות שמות 'נלעגים': יִנטָה, פֶּשָה, טריינָה וַיאַכְנָה. הן בנותיו של חוכר, מן הכפר הקרוב, שכיניו 'מזרח-חלם'. ההורים שמותיהם – שְׁמֶלְקָה ושְׁמֶלְקִיכָה (שמלקית). כל האחיות ישנות במיטה אחת. בוקר חורף אחד לא הצליחו לקום, כי רגליהן הסתבכו זו בזו. רק מהלומת מקל על פני השמיכה, לפי עצתו של ראשיהקהל בחלם, התירה את המסובכות. לפי עצתו גם השיאו את ינטה ללמל.

נוסח אחר של חלקו הראשון של הסיפור נמצא אצל פרילוצקי (1917: 199-200, סימן 31). אולם שם מדובר בסתם 'אנשים' ולא בנערות. הסיפור נגמר בזה, שמופיע אורח אלמוני ומצליף ב'אנשים' בחגורתו.

הצמד ינטה עם למל מעניקים לבשביס הזדמנות לספר מקרים ממקרים שונים ומשונים על גילויי טיפשות. נראים הדברים, שאל הנוסח המצוי בפולקלור הוסיף

בשביס מבנה משלו, את הסיפור על למל. והרי למל הוא כסיל חלמאי טיפוסי, שאינו מסוגל להשיג הישג כלשהו והוא מבין כל דבר רק פשוטו כמשמעו או כהיפוכו. אף על פי כן אין הוא גרון אצל בשביס לתבוסה טוטאלית. בסופו של הסיפור הוא זוכה בבת, שינטה יולדת לו. דווקא הוא זוכה לאושר הפשוט. כאן הדברים אינם מתפרשים אלא כרמז. בסיפור 'לעמל און ציפע', שגם הוא מעלה שרשרת של אי-הצלחות וצעדי-נפל טיפשיים, משיג למל יותר מאשר לאנשים חכמים ממנו. סיומו של הסיפור חושף את מוסר-ההשכל ואת הפילוסופיה בשני סיפורי-הלמל שלו:

"יא, לעמל און ציפע זענען ביידע געווען נאַראַנים. אָבער זיי האָבן פֿאַרמאָגט מער ליבשאַפֿט פֿון אַלע חכמים. נאָך אַ וויל האָט לעמל איינגעהאַנדלט אַ פֿערד און אַ וואָגן און איז געוואָרן אַ בעל-עגלה. דערצו האָט מען נישט געדאַרפֿט לייענען און שרייבן. ער האָט געפֿירט פֿאַסאַזשירן פֿון כעלם און קיין כעלם און אַלע האָבן אים גערן געהאַט פֿאַר זיין פינקטלעכקייט און פֿאַר דער ליבשאַפֿט וואָס ער האָט אויסגעוויזן צו פֿערד. ציפע האָט נאָך אַ וויל אָנגעהויבן קינדלען און זי האָט געבוירן לעמלען זעקס ייִנגלעך און זעקס מיידלעך. די ייִנגלעך זענען געווען געראָטן אין ציפען, די מיידלעך זענען געווען געראָטן אין לעמלען. אָבער אַלע זענען געווען גוטתאָרציקע נאַראַנים און זיי האָבן אַלע חתונה געהאַט קיין כעלם. לעמל און ציפע האָבן געלעבט גליקלעך ביז אַ טיפֿן עלטער און דערלעבט אַ מחנה אייניקלעך, אוראייניקלעך און אוראוראייניקלעך."

[כן, למל וציפה היו שניהם כסילים. אך היתה טעונה בהם אהבה רבה יותר מאשר בכל החכמים. לאחר זמן מה רכש למל סוס ועגלה והפך לבעל-עגלה. לשם כך לא דרושה היתה לו ידיעת קרוא וכתוב. הוא היה מוביל נוסעים מחלם ואל חלם, והכול חיבבו אותו מפני הדייקנות שלו ומפני החיבה שהוא גילה כלפי סוסים. ציפה החלה מקץ זמן מה ללדת והיא ילדה ללמל ששה גנים ושש בנות. הבנים היו דומים לציפה, ואילו הבנות היו דומות ללמל. אך כולם היו כסילים טובי-לב וכולם התחתנו והשתקעו בחלם. למל וציפה חיו באושר עד ימי זיקנה ושיבה וזכו לראות מחנה שלם של נכדים, גנים ובני גנים].

את הסיפור היה שמע בשביס מפי אימו. האמנם היתה ההערצה האידיאלית וטובת-הלב של הכסיל החלמאי מרכיב אורגאני בסיפור שהוא שמע בילדותו? דמות שנייה של הלא-יוצלה החלמאי הטיפש הוא שלומיאל. דמות זו פיתח בשביס באחרים מסיפוריו לילדים. שם אשתו טריינה-רייצה, אך הכול קוראים לה השלומיאלית. ושמות הילדים הם יוקיש, פייביש וקיילה-ביילה. בפעם הראשונה הופיע שלומיאל ב-'1966, בסיפור 'דער ערשטער שלומיאל' (שלומיאל הראשון 'The First Shlemiel', באשעוויס 1966 ב': 55-56; גם במקרה זה לא נמצא הטקסט המקורי ביידיש). בסך הכול מצאנו ארבעה סיפורים-לילדים

פרי עטו של בשביס, בהם עולה דמותו של שלומיאל (שלומיאל שאינו חלמאי מופיע ביצירתו של בשביס 'I got lost', A Chapter from the Autobiography of Professor Shlemiel, באשעוויס 1984 א': 115-121). שניים מן הסיפורים הסופר ציין בעצמו כסיפורי עם' בנוסח המקורי שלהם בידידיש, והוסיף "מעובד בידי יצחק וארשבסקי."

הסיפורים נקראים 'ווי אזוי איז שלומיאל אוועק קיין וואַרשע' (כיצד הלך שלומיאל לווארשה; באשעוויס 1967 א'; 1984 א': 194-205) ו'שלומיאלס מסחרים' (עסקי המסחר של שלומיאל; באשעוויס 1967 ב'; 1984 א': 138-140). כלום אחוזה ומעוגנת דמותו של שלומיאל במסורת הפולקלור החלמאי? בכתב-העת הגרמני ואצל פרילוצקי לא מצאנו זכר לשלומיאל. אך בקובץ סיפורי חלם באנגלית נמצא הכינוי 'Shlemiel' פעמיים, אך לא כשם פרטי אלא ככינוי מקביל ל'שלימזל'⁵.

בסיפורי שלומיאל אנו נתקלים בקטעי היתול מוכרים על חלם וגם במוטיבים מתוך מקורות אחרים. למשל, הסיפור אודות העז, ששלומיאל רכש בלובלין, ההופכת בדרך לחלם לתיש.

הסיפור המוכר ביותר בדבר החילוף המוזר הזה הוא סיפורו של שלום-עליכם 'החייט המכושף', שגם הוא בנוי על סיפור עממי, אך לאו דווקא חלמאי⁶. בלבוש החדש, שבשביס מעלה על סיפורי החלמאים, נספח להם גם מוסר-השכל. בסיפור 'דלפונקע, די שטאַט ווו גבירים לעבן אייביק' (דלפונקה, העיר בה הגבירים חיים חיי נצח; באשעוויס 1974; 1984 א': 254-259) מדובר בפרבר של חלם, דלפונקה, אשר בו מתגוררים קבצנים בלבד. והנה עלה בדעתו של שלומיאל: מאחר שבדלפונקה נפטרו אך ורק קבצנים, הרי שגביר עשוי לחיות שם חיי נצח. ההגיון האבסורדי מתפקע, מפני שבחלם מסתבר, שאיש אינו יכול לנצח להישאר גביר. והנה מגיע לבסוף מוסר-השכל היתולי בלוויית העוויה מרירה, לאמור:

"עס זעט אויס, אַז ווי אזוי צו פֿאַרדינען גענוג געלט אויף צו לעבן אייביק האָט אַפֿילו גרונם אָקס נישט געפֿונען קיין עצה. די דורות גייען, אָבער אַנשטאַט צו קומען זיך באַזעצן אין דלפֿונקע זענען אַלע גבירים, אלע קיסרים פֿאַרנומען מיט זוכן מער געלט, נאָך פֿאַרדינסטן, גרעסערע אוצרות. דער לעצטער מענטש אויף דער וועלט וועט אַפֿשר זיין גענוג ריך צו לעבן אייביק, אָבער וואָסער טעם האָט דאָס אייביקע לעבן ווען מאַיז איינער אַליין?"

[נראה, שאפילו גרונם שור בעצמו לא מצא עצה כיצה להרוויח די כסף כדי לחיות חיי נצח. הדורות חולפים, אלא שבמקום לבוא ולהשתקע בדלפונקה, כל הגבירים וכל הקיסרים טרודים ועסוקים בביקוש אחר ממון, עוד ממון, עוד רווחים, אוצרות גדולים יותר. האדם האחרון עלי אדמות יהיה אולי די עשיר כדי לחיות חיי נצח, אך מה הטעם בחיי נצח אלה אם הוא נשאר גלמוד וערירי?].

הנוסח המתורגם לאנגלית מקוצר במידה רבה, אף הסיום הנ"ל חסר בו. כלום היתה כוונת המכוון לעבר את הסיפור באנגלית לילדים?
 כפי שכבר נוכחנו, אין בשביס נמנע מהכללות ומהסקת מוסר־השכל גם בסיפוריו לילדים. אך לא תמיד אפשר להניח בבטחון, שמוסר־ההשכל אמנם מכוון אל הנמען הצעיר, אל הילד – גם כאשר הוא לא הושמט מן הנוסח האנגלי. הסיפור 'ווי אָזוי שלומיאל איז אָוועק קיין וואַרשע' (כיצד הלך שלומיאל לווארשה) בנוי על בדיחה חלמאית ידועה, המחוברת הפעם לשלומיאל, שחזר לחלם כלעומת שיצא ממנה לאחר שליצן פלוני פשוט סובב בחזרה את נעליו של שלומיאל שישן שנת ישרים. לפני השינה הוא שם את נעליו מכוונות אל ווארשה. ברור, שכוונת מוסר־ההשכל והסיום היא רצינית, אף כי שלומיאל בעצמו תפס אותה. הנה כך הוא 'מהמהם' כמסקנה סופית ועליונה:

די וואָס אַנטלויפֿן פֿון כעלם
 קומען אָן קיין כעלם.
 די וואָס בליפֿן אין כעלם
 זענען דאָך אַוודאי אין כעלם.
 אַלע וועגן פֿירן קיין כעלם,
 די גאַנצע וועלט איז איין גרויסער כעלם.

והנמלטים מחלם
 מגיעים לחלם.
 הנשארים בחלם
 הם בנודאי בחלם.
 כל הדרךכים מובילות לחלם.
 כל העולם אינו אלא חלם.

לפי מסורת מקובלת בספרות יידיש המודרנית, לא ראה בשביס בחלם אלא משל בעל תוקף לכול כאשר הוא שם. גם פרץ בשעתו (פרץ 1911) סיים את סיפור החלם שלו במסקנה, לאמור: "צוחקים אתם? על אף הכול טעון בכל אחד מאיתנו משהו מן החלמאי!" (ראה גם גלטשטיין 1944; טרונק 1951; פריד 1966).
 כל העולם מצטמצם אל המושג 'חלם', או אף מתעלה למדרגה של 'חלם'. יש כאן רמז לוותר על ערכן של כל החוכמות: צריך להשגיח בחלם בחוט החלמאי העובר כשני בהתנהגות האנושית ובהיסטוריה האנושית בכל מקום, ואף לדעת לגלות ולחשוף אותו. גם את זה ביקש בשביס להראות לקוראיו. בעיתון פֿאַרווערטס, מיום ה־12 באוקטובר 1966 ועד ה־16 במרץ 1967 הופיע סיפור חלם בשלושה־עשר המשכים חתום בכינוי הספרותי ד. סגל. כל המחזור הזה פותח במבוא ברור למדי, בזו הלשון:

'ליבע לעזער. איך הייב דאָ אָן צו שרייבן וועגן כעלם, איר געשיכטע, איר פּאָליטיק און פֿאַרשידענע ציטן, איר עקאָנאָמיע, איר קולטור און אָזוי וויטער. אויב איר וועט געפֿינען אַ געוויסע ענלעכקייט צווישן כעלם און

אנדערע שטעט, האָט ניט קיין פֿאַריבל. נאָך אַלעמען, כעלם איז ניט אויף דער לבנה. זי איז געווען אַ טייל פֿון אונדזער ערד.

נקורא יקר, הריני מתחיל כאן לכתוב אודות חלם, תולדותיה, מדיניותה בזמנים שונים, כלכלתה, תרבותה וכן הלאה. אם תמצאו דמיון מסויים בין חלם לערים אחרות, אל יחר לבכם. אחרי ככלות הכול, אין חלם נמצאת על הירח. היא היה היתה חלק מכדור הארץ שלנו.

דברים ברורים לחלוטין. ראשיתו של המחזור אמנם נקרא 'דער גרויסער זעץ און די אַנטשטיינג פֿון כעלם' (המהלומה הגדולה והתהוותה של חלם), וזה מעין באור חלמאי של התיאוריה המפורסמת של קאנט ולאפלאס. בפרק מאוחר יותר אנו מוצאים כותרת-משנה 'פֿון אַ פֿיש קען ווערן אַ ציג און פֿון אַ ציג אַ מאַלפּע' (מדג עשויה להתגלגל עז ומעז - קוף) - מסתבר, עכאן מוסברת באורח החלמאים תורת ההתפתחות של דארווין. תולדותיה של חלם מגיעות עד למהפכה. מנהיגה הוא דלפון. חלם נחצית לשניים: חלם הלבנה וחלם האדומה. בחלם האדומה שלט בולוואן הראשון, ולא קשה להכיר בו את סימניו של סטלין. בחלם הלבנה מושלת שושלת של נשיאים, ששם שלומיאל. הם מסומנים במספרים מאחד עד ארבעה-עשר.

בשביס דן במחזור הזה גם בבעיות הספרות ועושה עפר ואפר מן הספרות המודרניסטית, ברוח 'שגעונותיו' האנטי-מודרניסיות. בעיקר הוא מתגולל על השירה, לאמור:

'די כעלעמר פֿאָעטן זענען געקומען צו ז'ער איבערצייגונג, אַז די בעסטע פֿאָעזיע איז יענע וווּ אַ וואָרט קלעפט זיך נישט צו קיין וואָרט. אַט איז אַ ביישפּיל פֿון אַ כעלעמר מאָדערן ליד:

אויפֿן קוימען

וויינט אַ יריד.

אַ מצבֿה

עסט קניידלעך

און טרינקט מייערן-צימעס.

דאָס פֿערד אין מיינע געדערים

איז אַ שיף אין זויער-מילך

און אַ ביבליאָטעק

פֿון מילכיקע שטיינער..."

ומשוררי חלם השתכנעו, שהשירה הטובה ביותר היא זו, בה אין מלה אחת נדבקת לזולתה. הרי דוגמה לשירה חלמאית מודרנית:

ועל גבי האַרְבֶּה

יריד מתִּיפֶה.

מצבֿה

זולֶּלֶת כִּפְתָאוֹת

וְשׁוֹתָהּ תִּרְבִּיךָ גִּזְרִי.
הַסּוֹס שְׁבִבְנֵי מְעִי
הוּא סְפִינָה בְּלֶבֶן
בְּסִפְרֵיהָ
שֶׁל אֲבֵנֵי חֶלֶב...]

הדברים הועתקו מתוך ההמשך האחרון של המחזור, הנקרא 'דער סך-הכל פֿון דער געשיכטע פֿון כעלם' (סיכום תולדותיה של חלם). המחזור מסתיים בדברים הבאים:

"יא, דאָס וויסע כעלם מאַכט אַדורך אַ גייסטיקע רעוואָלוציע. אויב עס וועט פֿאַרקומען עפעס אַ וויכטיק געשעעניש, וועלן מיר אייך צו וויסן טאָן. עס וועט אייביק זיין אַ כעלם און כעלם וועט אַלע מאָל האָבן חכמים. ניט געזאַרגט...".

[אכן, מהפכה רוחנית עוברת על חלם הלבנה. אם אירוע חשוב כלשהו יתרחש, נביא את זה לידיעתכם. חלם תישאר לעולם חלם ולחלם יהיו תמיד חכמים, אל דאגה...].

אף כי יש במחזור סיפורים זה כה וכה לא מעט חריפות וחוכמה כלל וכלל לא חלמאית, מורגש בו מתח מלאכ : בהקבלה המתמדת והתכופה מדי בין חלם לבין כל תולדות האנושות. המגמה הפארודיסטית המגחכת שקופה מדי. הראי עקום מדי. נראים הדברים, ששאריות מן הנוסח המוקדם של אותו מחזור סיפורים נשתמרו בשני המשכים ב־פֿאַרווערטס (באשעוויס 1967 ד'; 1967 ה'); ואף כי השמות שונים והעניינים אחרים – הרי ניכרת אותה מגמה.

את ההיסטוריה הפליטוניסטית של חלם מן ה־פֿאַרווערטס 1966–1967 עיבד להלן בשביס לאנגלית והגישה לילדים בשם The Fools of Chelem and thier History (1973). עולות כאן הדמויות המוכרות כבר לקוראים הצעירים בסיפורי חלם האחרים שלו. בנוסח האנגלי מתמקד הכול סביב המלחמה של החלמאים נגד תושבי העיר השכנה גורשקוב ולסיבוכים בעקבות המלחמה הזאת, דהיינו – המהפכה בחלם. גם כאן עולה דמות של משורר חלמאי, ששמו זעקל, ואף של פילוסוף חלמאי מפורסם ששמו וַיִּזְתָּא. חלם מתוארת כעיר באיזור הגיאוגראפי הריאלי של לובלין, זאמושץ', קראַסניסטאָב, בילוגריי, פראַמפול ואיזביצה. ספר־הילדים יש לו כל המעלות והחסרונות כמו הסיפור למבוגרים ב־פֿאַרווערטס. ואין כלל פלא, שהמחבר לא מצא לנכון לכלול סיפור זה, או אף חלק ממנו, בקובץ הסיפורים־לילדים, שהוא הוציא ב־1984. למרות האיורים המצויינים ממש של אורי שולביץ לא הודפס הספר הקטן הזה שנית⁷.

5

בשביס ראה שליחות יהודית לאומית ביצירה למען ילדי ישראל, לרבות בתרגום האנגלי. הוא ניסח דבר זה בבהירות באַרגענטינער ביימעלעך ובמאמרו שצוטט

כאן לעיל (באשעוויס 1963). כאשר אנו מתבוננים רטוראקטיבית משנות הששים אל תרומתו של סופר זה בתחום ספרות-הילדים, הרי חרף הערות הביקורת שלנו אין כלל ספק, שהוא הגשים את שליחותו. המעלות והסגולות האמנותיות, המאפיינות את כל יצירתו למבוגרים, מגיעות לידי ביטוי גם ביצירתו לילדים. לשונו העשירה, בתווך הרחב של גיווני סגנון, המתח הסיפורי – כל זה ניכר בסיפוריו לילדים לא פחות מאשר בכל יתר כתביו.

המיוחד, שניתן להבחין בו ביצירותיו לילדים, זו הנטייה לסיים את הסיפור בסיום טוב, לא פעם בסיום אידילי, בתאור רגשי אהבה אצל ילדים וחיבה ענוגה אל בעלי-החיים. ניכרת כאן השאיפה – יותר מאשר ביצירותיו למבוגרים – להעניק לקור-איו יתר דעת בתחומי היהדות, בעיקר בנוגע לחגים, מנהגים, אורחות חיים ודמויות יהודיות זוהרות, לפעמים אגדתיות. ניכרת גם נטייה לצרף לסיום מוסר-השכל.

בכתבי בשביס לילדים שולט הרקע היהודי המזרח אירופי מלפני השואה, בפרספקטיבה היסטורית רחבה. רק סיפור אחד קשור ממש בתקופת השואה. זהו סיפורם של שני ילדים יהודים שניצלו מגיטו וארשה: *The Power of Light* (באשעוויס 1984 א': 210-216; הנוסח ביידיש לא נמצא). גם שני הסיפורים מניו-יורק עגונים בסביבה היהודית. באחד מצליח תוכי מדבר, ששמו דריידל (סביבון), להביא לידי שידוך בין שני ילדים יהודים: 'The Parakeet named Dreidl' (באשעוויס 1984 א': 98-102; גם כאן לא נמצא הנוסח ביידיש). בסיפור השני אנו קוראים ביומנו של פרופסור לא-יוצ'לח, ששמו שלומיאל, הגר בניו-יורק, אך מוצאו מחלם: 'The day I got lost' (באשעוויס 1984 א': 115-121; וגם כאן לא נמצא הנוסח ביידיש). סיפורים אחרים, יהודיים בייחודם, מתרחשים ממש בחלם, שאמנם אין לה שום שייכות אל העיר הקיימת הממשית חלם, אך היא יהודית בכל אורחות חייה. ניתן להבחין בחיקוי הרקע של וארשה, בעיקר בפרקי הזכרונות, גם בקובץ האנגלי וגם ב-'A Day of Pleasure'. לובלין, יאנוב, בילגורי, פיאסק גם הן שייכות לטופוגראפיה המוכרת היטב של בשביס מתוך 'מלך אביונס גיטער' (אחוזתיו של מלך אביון). דלפונקה הברדיה שלו משתלבת היטב בגיאוגרפיה הריאלית הזאת, כמוה כחלם. בכל הערים והעיירות פועלות אך ורק דמויות יהודיות, מושרשות באורח החיים היהודי הישן והשגור, וכל המנהגים ומעשי היומיום מקיימים ונשמרים על דקדוקם בימי חול כבימי שבת וחג. כאשר אתם קוראים סיפורים אלה, קם לתחייה לנגד עיני רוחכם עולם שהיה היה ואיננו עוד על כל תפארתו וססגוניותו.

כל זה אמור גם לגבי טקסטים, שהיתה לנו אפשרות לקרוא גם במקורם ביידיש. ואין ספק, שגם בתרגומם לאנגלית העשירו יצירות בשביס עושר של ממש את ספרות-הילדים היהודית, ולא רק היהודית. תרומתן ממשית בכל לשון אליה מריקים אותן. אף על פי כן קשה להשתחרר מן ההרגשה, שלא מעט נשמט והולך לאיבוד גם בתרגום הטוב ביותר. זה נוגע בעיקר לעושר השפה וכל מה שמעניק המבע הלשוני המקורי.

נעלה כאן מספר דוגמאות כדי להמחיש באיזו מידה המקור הוא עתיר גוונים וקולות.

באחד מסיפוריו בידיש, שפורסמו ב־פֿאַרווערטס (מיום 6 ביולי 1966) אנו קוראים:

׳הערשל איז געוואָרן ראשי־שיבה אין פּוילן. ער האָט מיט זײַן געלט אויסגעהאַלטן אַלע ישיבה־בחורים און זיי האָבן פֿאַרשפּאַרט עסן טעג.׳

והרשל נתמנה כראשי־שיבה בפּוילן. בכספו שלו הוא קיים את כל בחורי־הישיבה, והם היו פטורים מלאכול ימים!׳.

ובאנגלית:

Herschel completed his education and became the Head of a Yeshiva. He used his money to keep poor students.

(באַשעוויס 1984 א׳: 306).

בתרגום האנגלי נשמט המוסד הנפלא של ׳אכילת ימים׳ וכל העניין מתרדד והופך להיות ׳מימי׳.

בסיפור אחר, ששמו בידיש ׳דער פּאַלאַץ׳ (הארמון), כלול דו־שיח כזה:

״ – זיידע, ווי רופֿט מען דעם פּאַלאַץ? – האָט מנשה געפֿרעגט.
– ער האָט אַ סך נעמען – האָט דער זיידע געענטפֿערט – יענע וועלט, גן־עדן, עולם־האמת. אָבער דער נאָמען וואָס פּאַסט אים אַמבעסטן איז: דאָס אָרט וווּ קיין זאָך ווערט ניט פֿאַרלוירן.״ (פֿאַרווערטס, 14 בספטמבר 1967).

1 – סבא, איך קוראים לארמון זה? – שאל מנשה.
– שמות רבים לו – השיב הסבא – העולם הבא, גן־העדן, עולם האמת.
אך השם ההולם אותו ביותר הוא: מקום בו שום דבר לא הולך לאיבוד!׳.

בנוסח האנגלי נקרא הסיפור Menashe's Dreem, והדברים קוצרו, לאמור:

— Where am I — Menashe asked.

— You are in a Castle that has many names. We like to call it the Place where nothing is lost.

בתרגום נשמטים שלושה מושגים נרדפים עם כל המטען רבי־השמעות והמבע היהודי המושרש:

״נפֿתלי האָט געהאַט געלייענט זײַן מוטערס טײַטש־חומש און אירע מוסר־ספֿרים: דעם שבֿט מוסר, לבֿ טובֿ און נחלת צבֿי״ (פֿאַרווערטס, 4 בדצמבר 1975).

[נפתלי קרא ב׳טייטש־חומש׳ של אימו וגם בספרי־המוסר שלה: שבט המוסר, לב טוב ונחלת צביון].

— — — In his mother's Yiddish Pentateuch and in her Books of Morals.

(באשעוויס 1984 א': 170)

אין להוציא מן החשבון, שהקיצורים באנגלית כרוכים בקיצורים נוספים, שכוונתם להריק את הנוסח בידיש, שהיה מיועד למבוגרים, לנוסח באנגלית המיועד לילדים. כך גם קורה, כאשר בטקסט בידיש של הסיפור 'מנשה און רחלה' כתוב, שמנשה ידע בעל־פה עשרים פרקי משנה ושלושים דפי גמרא (באשעוויס 1981: 29). באנגלית, לעומת זאת, מדובר רק בעשרים פ'קים מתוך The Holy Book (באשעוויס 1984 א': 112). מה היה, בעצם, עוזרו של הרבי בחדר, ה'בעל־פער' – Tutor? אולי. אך אם נאמר Assistant Teacher הדמות מאבדת את צורתה וטעמה, זו דמותו של העוזר, שמוביל את איצ'לה לחדר וגוזר עליו: "פתח שין־שאָו", כלומר סתום את הפה. וזה גם חסר בנוסח האנגלי (פאָרווערטס, 31 בדצמבר 1975); (באשעוויס 1984 א': 56). 'דאָונען מעריב' (להתפלל מעריב) זה לא סתם To Pray, ולא די לתרגם את 'מודה אני ב־Thank Thee, שאין אדם יורד לטיבו ותכליתו. כך גם הביטוי 'Supplication' אינו אומר הרבה בהשוואה למושג 'תחינות' במקור בידיש. ואם 'קליסקעלעך' (פתיתים) הם סתם Noodles, צריך כבר לוותר גם על 'ייכעלעך און גריצעלעך' (מרקים וגריסים, בנוסח מוקטן; באשעוויס 1984 א': 92, 122, 123).

שני הנוסחים של ראשי־התיבות נגה'ש (נס גדול יהיה שם), בעברית ובידיש, אלו האותיות החרוטות על גבי סביבון החנוכה, מפורשים ומבוארים באנגלית (באשעוויס 1984 א': 157) בתוך הטקסט המתורגם של הסיפור 'אן ערב־חנוכה אין מינע עלטערנס הויז' (ערב חנוכה בבית הורי).

האמנם קיימים פירושי הנגה'ש גם בנוסח המקורי בידיש? לדאבוננו לא מצאנו את הנוסח המקורי. שמא אפשר היה להוסיף ביאור גם לעניינים ומושגים אחרים מתוך אורח החיים היהודי, שלמעשה בקלות ויתרו עליו או סתם כתבו ללא פירוש? לא מעט ניתן היה להציל מזה בתרגום לעברית, ולא רק בסיפורים לילדים, לו היו מעיינים במקור שבידיש בשעת התרגום לאנגלית. אלא שזה עניין לעצמו.

במערכת השמות של דמויות או מקומות נהג בשביס להשתמש בתערובת של שמות עבריים וגם פולניים בעלי משמעות, כמרכיב מהותי בטקסט הספרותי. באנגלית קשה להבחין שהמלה Utzel מוצאה מן 'עצל', המוטעמת מלעיל כבהברה האשכנזית, או Ule, כלומר 'עלה'. וכך גם Sandler ו־Trufa. זה היה נחוץ להסביר לקורא האנגלי. הוא הדין לשמות הפולניים כמו Wilk (זאב), Zło (רעה), וגם Koza (עז) בסיפור יוסף און קאָזא. ומי מקוראי אנגלית ירד לטעמו של השם 'דלפונקע', הפרבר של חלם?

גם כאשר היה ידוע לו היטב, שקהל הקוראים שלו בתרגום לאנגלית יהיה גדול יותר, אף ההדים בציבור יהיו רחבי יותר לתרגומים, גם אז לא התחשב יצחק בשביס במתרגמו. באורח חופשי לחליטין וללא כל משוא פנים הוא השתמש בכל

התחבולות והאפשרויות והדקויות שהלשון זימנה לו, כדי להגיע אל המבע המקסימאלי על דיוקו וגווניו. אל אפשרויות הלשון היו שייכים גם הפרטים שהוא נטל בהשאלה מלשונות אחרות, שליידיש היה מגע עימהן.

העדפת חשיבותם של הטקסטים במקור ביחס לתרגומים אינה צריכה להיחשב כביקורת שלילית של התרגומים, שהם בדרך כלל מדוייקים, ובמקומות שבשביס עצמו לא שינה את הטקסט – גם נאמנים למדי בפרטיהם. ומה שהולך לאיבוד בתרגום אינו מזיק מכול וכול להצלחת הסיפורים לילדים בכל הלשוניות. זה אולי האישור הטוב ביותר לאופי האוניברסאלי של ספרות טובה לכל הגילים. זה גם מוסיף יתר תוקף להערה חשובה של שבביס במסתו בסיום המהדורה האנגלית של סיפורי-הילדים שלו, לאמור:

“ככל שהסופר מושרש יותר בסביבתו, הוא מובן יותר על-ידי כל האנשים; ככל שהוא לאומי יותר, הוא הופך גם בינלאומי יותר.” (באשעוויס 1984 א': 335).

הערות:

- 1 אחרי שהמאמר נכתב הופיע אמנם סיפורים לילדים של יצחק שבביס-זינגר, תל-אביב, עם עובד וספרית פועלים, 1989, אבל אנו השארנו את מראי-המקומות לפי המהדורה בייריש ובאנגלית ולא השתמשנו בתרגום המשני בעברית מן האנגלית.
- 2 הסיפור, 'אברהם און לוט' לא נכתב במקורו לילדים. הדברים הבאים, למשל, מצויים אך ורק בנוסח שפורסם בעיתון: "היום מגיע אלינו הנואם משחית מצבועים – הוא ינאם על הנושא 'קידמה בסדרם ובעמורה'" (ראה: באשעוויס 1968 א').
- 3 (תודה לבבית לגב' דינה אברמוביץ, שהואילה בטובה לשלוח לי העתק מן הספרון, המצוי בספריית בייווא בניר-יוזק). הספרון הופיע ללא ציון מחברו, אך הוא נכלל ברשימה הביבליוגרפית של כתבי אייזיק מאיר דיק, שחבורה בירי דוד רוסקיס: *The Fields of Yiddish*, 4 1980, סעיף 57, עמ' 148).
- 4 [החכם מחלם, פרי סיפורו של חלמאי שחשב שהוא חכם. ומוכרחים לצחוק כאשר קוראים על התחבולות החכמות של חכם חלמאי, חיבר הרץ ביק (למברג 1887)]. עותק מספר זה מצוי בספרייה הלאומית בירושלים.
- 5 ספולדינג 1969: 126-127; 129. ראה שם במילון הנספח, עמ' 456: Shlemiel: Shlimazl, except: That he is also clumsy, inept and a Dolt.
- 6 באורח נרחב, נכון ומפורט יותר אודות המושגים האלה ראה: וייס 1971. פעם אחת נמצא שם Shlemiel בנוסח של סיפור חלמאי, שבשביס חזר וסיפר כדרכו בסיפור 'דער ערשטער שלומיאל'. מאחר וסיפורו של שבביס ראה אור לפני ספרה של רות וייס, אפשר לשער שקיים מקור עוד מוקדם יותר.
- 7 הסיפור 'דער פֿאַרפֿישׂוֹפֿטער שניידער' (החייט המכושף) הופיע תחילה בשם 'אָ מעשה אָן אָן עק' (מעשה שאין לו סוף), ראה: שלום-עליכם 1902; את המוטיב הנפוץ הזה עיבד עוד לפני כן הסופר יהודה לייב גמזו – ראה: גמזו 1978. ועתה אנו לומדים, שאיזיק מאיר דיק הוא מקור עוד מוקדם מזה – ראה: ראָסקעס 1991: 9.
- 7 תרגום עברי של יהודה מלצר של ספר זה, מעוטר באיוריו היפים ביותר של אורי שולביץ שנספחו למהדורה האנגלית, הופיע בירושלים. ראה: באשעוויס 1980 ג'.

- אופק אוריאל 1979: חלם עיר החכמים, ירושלים.
- באסטאמסקי שלמה 1938-1940: מעשהלעך וועגן כעלמער נאַראַנים, (3 חוברות), ווילנע.
- באשעוויס יצחק 1944: 'יידן און פּאָליאַקן — זיי האָבן געלעבט צוזאַמען 800 יאָר און זיך ניט צוזאַמענגעלעבט', פּאַרווערטס, 17 בספטמבר, ניו־יורק.
- — 1949: 'אַמאָליקע שרייבער האָבן זיך ווייניקער צוגעפּאַסט צום לעזער ווי די היפּטיקע', פּאַרווערטס, 18 במרץ, ניו־יורק.
- — 1956: מיין טאַטנס בית־דין שטוב, ניו־יורק (ב'1955 — בהמשכים בפּאַרווערטס).
- — 1960: 'מענטשן אויף מיין וועג', פּאַרווערטס, 26 בפברואר, ניו־יורק.
- — 1962: 'תּשליך', פּאַרווערטס, 29 בספטמבר, ניו־יורק.
- — 1963: 'יודישע ביכער פּאַרן קינר און פּאַרן דערוואַקסענעם', פּאַרווערטס, 10 בפברואר, ניו־יורק.
- — 1966 א': 'די געשיכטע פֿון מזל און שלים־מזל', פּאַרווערטס, 12 במאי, ניו־יורק.
- — 1966 ב': I. B. Singer: Zlateh the Goat and other Stories, New-York.
- — 1967 א': 'ווי אַזוי שלומיאל איז אַוועק פֿון וואַרשע', פּאַרווערטס, 19, 20 בספטמבר, ניו־יורק.
- — 1967 ב': 'שלומיאלס מסחרים', פּאַרווערטס, 10 באוקטובר, ניו־יורק.
- — 1967 ג': 'ר' לייב שרהס און די מכשפה קונעגונדע', פּאַרווערטס, 16 באוקטובר, ניו־יורק.
- — 1967 ד': 'אַ קאַפיטל כעלעמר געשיכטע', פּאַרווערטס, 27 בספטמבר, ניו־יורק.
- — 1967 ה': 'ווי אַזוי כעלם איז געבליבן אָן געלט', פּאַרווערטס, 28 בספטמבר, ניו־יורק.
- — 1968 א': 'אַברהם און לוט', פּאַרווערטס, 25 באוקטובר, ניו־יורק.
- — 1968 ב': 'אין ווילדן וואַלד אַליין — אַ מעשה', פּאַרווערטס, 7, 13, 14, 20, 21 בדצמבר, ניו־יורק.
- — 1968 ג': When Shlemiel went to Warsaw and other stories, New-York.
- — 1969 א': 'דער גולם, אַ מעשה פאַר קינדער און דערוואַקסענע', פּאַרווערטס, 25, 26 באפריל, 2, 3, 9, 10, 16, 17 במאי, ניו־יורק.
- — 1969 ב': A Day of Pleasure, New-York.
- — 1969 ג': 'I see the Child as a last Refuge', *The New-York Times Book Review*, 9 november.
- — 1970: Joseph and Koza or the Sacrifice to the Vistula, pictures by Symeon, New-York Shimin.
- — 1971: Alone in the Wild Forest, New-York.
- — 1974: 'דלפּונקע די שטאַט וווּ גבירים לעבן אייביק', פּאַרווערטס, 3, 7 במרץ, ניו־יורק.
- — 1975: 'נפּתלי דער מעשה־דערציילער און זיין פּערד סוט', פּאַרווערטס, 4, 5, 11 בדצמבר, ניו־יורק.
- — 1956-1985: 'אַן ער־ב־חנוכה אין וואַרשע', פּאַרווערטס, 31 בדצמבר; 7, 8, 9 בינואר, ניו־יורק.
- — 1976 א': 'לעמל און ציפע', פּאַרווערטס, 5 בפברואר, ניו־יורק.
- — 1976 ב': 'טאַפּילע (!) און טעקלאַ', פּאַרווערטס, 18, 19, 25 במרץ, ניו־יורק.
- — 1979 א': 'אַ פּאַנטאָיע וועגן בעל־שם', פּאַרווערטס, 4, 10, 11, 17, 18, 24, 25, 31 במאי; 1, 7, 8, 14, 15, 21, 22 ביוני, ניו־יורק.
- — 1979 ב': בית דין של אבא, תל־אביב.

- — 1980 א': Reaches of Heaven. A Story of the Baal Shem Tov, New-York
- — 1980 ב': דער קעניג פון די פעלדער, פאָרווערטס, 14 בפברואר — 20 ברעמער
(בהמשכים), ניו-יורק.
- — 1980 ג': חכמי חלם ותולדותיהם, ירושלים.
- — 1981: מ'נשה און רחלה, בני זיך 19: 24-29, תל-אביב.
- — 1982: The Golem, New-York.
- — 1984 א': Stories for Children, New-York.
- — 1984 ב': Joseph and Koza, illustrated by Donna Diamond, London.
- — 1988: The King of the Fields, New-York.
- גאָלדבערג א. 1931: חלמער מעשיות, וויטצען און פאָלקס ווערטלעך, בילגוריי.
- John. G. Guzowski: Telling Through Untelling, The Genesis: 1991 י. ז.
- of Isaac Singer's A Day of Pleasure, *Studies in American Jewish Literature* 10:
197-209.
- גלאַטשטיין יעקב 1935: 'יאָסל לאָקש פֿון כעלעם', אינויך 5/2: 162-168, ניו-יורק (הודפס
מחדש בכתביו ובמהדורה נפרדת, ניו-יורק 1944).
- גמון יהודה לייב 1978: יצירות גנוזות, הביא לדפוס, הקדים מבוא והוסיף הערות
א. פודריאטצ'יק, תל-אביב.
- הילפרין פאָלק 1927: חכמי חלם, ווארשא.
- ויינרטיך בינה 1988: Beatrice Silverman Weinreich (Ed.) Yiddish Folktales, translated
by Leonard Wolf, New-York.
- וייס רות 1971: Ruth R. Wisse: The Shlemiel as a Modern Hero, Chicago and
London.
- טרונק י. י. 1951: כעלעמער חכמים אָדער יידן פֿון דער קליגסטער שטאַט אין דער וועלט,
בואנוס איירס.
- ספאָלידינג ה. ד. 1969: Henry D. Spalding (Compiled and Edited by) Encyclopedia
of Jewish Humor, New-York.
- פראַבר ז. ש. 1987: S. S. Prawer: 'The Voice of the Shtetl' *Times Literary
Supplement*, 1 May, N. Y.
- פרץ י. ל. 1911: 'אין אַלט העלם (אַ העלמער מעשהלע)', דער פֿרינד 65, 31 במרץ,
פטרבורג.
- פרץ י. ל. 1947: 'דער שבת-גוי', אַלע ווערק 5, ניו-יורק, 391-400.
- פּרילוצקי נח 1912: נח פּרילוצקיס זאַמלבוך פֿאַר יידישן פֿאַלקלאָר, פּילאַלאָגיע און
קולטורגעשיכטע, כרך 1, ווארשה.
- פּרילוצקי נח 1917: נח פּרילוצקיס זאַמלבוך פֿאַר יידישן פֿאַלקלאָר, פּילאַלאָגיע און
קולטורגעשיכטע, כרך 2, ווארשה.
- פֿריד פ. 1966: די חכמים פֿון כעלעם, ווארשה.
- פֿרידמאַן פֿיליפּ 1954: 'צו דער געשיכטע פֿון יידן אין כעלם', יזפורבוך כעלם, 37-38.
- קטלוג של ספרות-ילדים ביידיש 1988: Yiddish Children's Literature from the Yivo
Institute for Jewish Research, Guide to the Microfiche Collection, New-York.
- קיפּניס מ. 1930: כעלעמער מעשיות, ווארשה.
- ראַסקעס דוד הירש 1991: 'שלום-עליכמס וועג צו זיך (צו זיין פֿינף און זיבעציקסטן
יאָרצייט)', די גאָלדענע קייט 132: 6-22.
- שביט זהר 1980: Zohar Shavit: 'The Ambivalent Status of Text: the case of
Children's Literature, *Poetics Today*, Vol. 1 Num. 3: 75-86.
- שוואַרצבאום חיים 1968: Haim Schwarzbaum: Studies in Jewish and World Folklore,
Berlin.